

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Α' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΙΩΑΝΝΗΣ Θ. ΜΠΑΚΑΣ

**ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ.
Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ**

Η μελέτη της εκπαίδευσης βοηθά σημαντικά στην εξέταση της ιστορίας των ελληνικών κοινοτήτων κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, καθώς συνδέεται με τον κοινωνικό περίγυρο και τις αντιθέσεις των κοινωνικών ομάδων και φυσικά με τον εθνικό ανταγωνισμό των βαλκανικών κρατών. Το χρονικό διάστημα του β΄ μισού του 19^{ου} αιώνα, είναι η εποχή των μεγάλων εθνικών ανταγωνισμών της βαλκανικής, αλλά και μιας μεγάλης κοινωνικής και πνευματικής δραστηριότητας που εμφανίζεται σε όλες τις μεγάλες πόλεις και φυσικά και στις Σέρρες¹.

Η ελληνική κοινότητα Σερρών κλήθηκε να ανταποκριθεί στα αιτήματα των καιρών και να διακριθεί μέσα σε μια περίοδο έντονων εθνικών ανταγωνισμών για το πολιτιστικό και κοινωνικό της επίπεδο που θα την κάνουν να ξεχωρίζει από όλα τα άλλα σύνοικα στοιχεία της περιοχής². Όπως μάλιστα σημειώνει χαρακτηριστικό δημοσίευμα της εποχής *ή κοινή της πατρίδος φωνή, ή τό κοινόν διαφέρον περί του της πνευματικής του ἔθνους προαγωγῆς ἀπαιτοῦσα εὔρεν ἠχώ οὐ μόνον εἰς τάς διανοίας τῶν παρ' ἡμῖν ἀρίστων, ἀλλά καί εἰς τάς καρδίας τῶν ἰδιωτῶν, τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ...*³. Η πόλη φιλοδόξησε μέσα από τη συνεργασία των κοινωνικών και εκκλησιαστικών δυνάμεων, να πετύχει καλύτερη αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών αναγκών, την προώθηση της ελληνικής εκπαίδευσης και να αποτελέσει την εκπαιδευτική εστία ολόκληρης της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Ανατολικής Ρωμυλίας: *ἔστιά φῶτων ἑλληνική λαμπρά ὡς ἀφετηρία πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμῶν εἰς τήν περίχωρον*⁴.

1. Κ. Μπονίδη, «Η δραστηριότητα των Ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων στη Μακεδονία κατά την περίοδο 1869-1914», Ν. Τερζή - Σ. Ζιώγου (επιμ.) *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 58-60.

2. Βλέπε Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1970.

3. «Ιδιαίτεροι αλληλογραφία», εφημ. *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως (στο εξής *Νεολόγος*), Πέμπτη 2.6.1883/4246, σ. 2 (Λόγος του Ιω. Τσικόπουλου στην κηδεία του Τριαντάφυλλου Αθανασίου).

4. *Ο.π.*

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η λειτουργία του *Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών* (στο εξής ΜΦΣΣ)⁵. Ωστόσο οι παραπάνω στόχοι δεν ήταν εύκολοι στην εφαρμογή τους και τα προβλήματα που αναδύθηκαν σημάδεψαν χαρακτηριστικά την εκπαιδευτική πραγματικότητα της πόλης. Η εκκλησιαστική, κοινοτική, σωματειακή ή ιδιωτική βάση λειτουργίας των σχολείων προκαλούσε συνεχώς ζητήματα, ενώ οι προσπάθειες να τεθεί η εκπαίδευση κάτω από ένα κεντρικό συντονισμό αποτύγχαναν. Φυσικό ήταν να ξεσπάσουν διενέξεις μέσα στην κοινότητα προκαλώντας προβλήματα και στο χώρο της εκπαίδευσης. Οι αντιπαραθέσεις εμφανίστηκαν αρχικά στο ΜΦΣΣ και εξελίχθηκαν στο λεγόμενο *ζήτημα Μαρούλη*. Στη συνέχεια, επί αρχιερατείας Κωνσταντίνου Βαφειδή, έφτασαν να καλύπτουν όλους τους τομείς δράσης της ελληνικής κοινότητας Σερρών, λαμβάνοντας διαστάσεις κοινοτικού, εκκλησιαστικού και εκπαιδευτικού ζητήματος ταυτόχρονα, το οποίο ταλαιπώρησε την πόλη έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μέχρι σήμερα έχουν γραφεί πολλά για το μελετώμενο θέμα, ωστόσο η έρευνα προσφέρει νέες λεπτομέρειες και μας διαφωτίζει σε πολλά σημεία.

Η σκέψη της ίδρυσης φιλεκπαιδευτικού σωματείου στις Σέρρες υπήρχε από πολύ νωρίς ακόμη. Το 1864 ο διδάσκαλος Νικόλαος Αργυριάδης⁶ γιος του διάσημου διδασκάλου των Σερρών Αργυρίου Παπαρίζου αφιερώνει τη 2^η έκδοση του έργου του «*Περικλής ή Σκηναί εκ του ιδιωτικού και πολιτικού βίου των Αρχαίων Αθηναίων*» στο Σερραίο πρόκριτο και ευπατριδή Μ. Ν. Μιχαήλ⁷. Στο παραπάνω βιβλίο ο Αργυριάδης επαινεί τη φιλομουσία του Μ. Ν. Μιχαήλ και των Σερραίων τους οποίους ονομάζει μουσοτραφείς. Τεκμήριο αυτής της φιλομουσίας της πόλης θεωρεί την ακμαία κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Ελληνική της Σχολή, την ύπαρξη των δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων, του Παρθεναγωγείου, της δημόσιας βιβλιοθήκης και τη σύσταση της εμπορικής Λέσχης «Ερμής» η οποία συνδύαζε την τιμή προς τον κερδώο και τον λόγιο Ερμή ταυτόχρονα, αλλά και η είδηση της σύστασης φιλεκπαιδευτικού συνεταιρισμού. Η δημιουργία φιλεκπαιδευτικού

5. Π. Σαμσάρη, «Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών. Η εκπαιδευτική και πολιτιστική του δράση», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 4 (2006) 57-112.

6. Η Έ. Αγγέλου-Βλάχου (*Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, Εν Αθήναις 1935, σ. 28) αναφέρει ότι το 1852 σχολαρχούσε στις Σέρρες ο Νικόλαος Αργυριάδης, ο οποίος ήταν πολυμαθής και με σημαντικό εκδοτικό έργο, αλλά δυστυχώς εξώμοσε στον Ισλαμισμό και ονομάστηκε Νετζήπ. Στη συνέχεια μετάνιωσε και επέστρεψε στο χριστιανισμό. Δεν είναι γνωστό αν πρόκειται περί του ιδίου προσώπου με το γιο του Αργυρίου Παπαρίζου.

7. Ν. Αργυριάδη, *Περικλής ή Σκηναί εκ του ιδιωτικού και πολιτικού βίου των Αρχαίων Αθηναίων*, μέρος 1, Εν Αθήναις 1864. Η αφιέρωση έχει ως εξής: *Τῷ φιλομούσῳ εὐπατριδῇ Σερρῶν ἐμοί δέ λίαν περισπουδάστῳ καί ἀρχαίῳ φίλῳ Μ. Ν. Μιχαήλ ἰδιαζούσης εὐγνωμοσύνης τεκμήριον καί πατρῶας φιλίας ὀφειλόμενον γέρας τήν βίβλον ταύτην ἀνατίθῃμι.*

σωματείου ανακοινώθηκε στον Ν. Αργυριάδη από τον ίδιο τον Μ. Μιχαήλ και όπως φαίνεται ήταν σκέψη των μελών της εμπορικής Λέσχης *Ερμής*. Στόχος των μελών του Φιλεκπαιδευτικού Συνεταιρισμού των Σερρών ήταν να αποκαταστήσουν και πάλι, όπως αναφέρεται, *τήν πρό καιροῦ λαμπράν πόλιν τῶν Σερρῶν, ἐστίαν φωτισμοῦ καί ὀφθαλμόν ἀπάσης τῆς φίλης ἡμῶν πατρίδος Μακεδονίας*.

Αν λάβουμε υπόψη μας την είδηση αυτή τότε, οι Σέρρες πρωτοπόρησαν στην ίδρυση φιλεκπαιδευτικού σωματείου, μιας και προχώρησαν στην ίδρυση τέτοιου πριν ακόμη ιδρυθεί αντίστοιχο σωματείο σε καμιά πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πλην της Κωνσταντινούπολης και πριν ακόμη την ίδρυση του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* (στο εξής ΣΔΕΓ) στην Αθήνα⁸. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η ίδρυση στις 3 Μαΐου του 1870 του ΜΦΣΣ δεν ήταν η πρώτη κίνηση των Σερραίων στον τομέα αυτό. Η ανακοίνωση της ίδρυσης του Φιλεκπαιδευτικού Συνεταιρισμού από τον Μ. Ν. Μιχαήλ δηλώνει ότι την πρωτοβουλία αυτή ανέπτυξαν οι πρόκριτοι των Σερρών, οι οποίοι είχαν φυσικά πέρα από τα κοινοτικά και τη διοίκηση των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων της πόλης.

Δεν είναι γνωστή η περαιτέρω πορεία του Φιλεκπαιδευτικού Συνεταιρισμού μιας και το Μάιο του 1870 ιδρύεται από επιφανείς Σερραίους ο ΜΦΣΣ. Σημαντικές ειδήσεις για τον ΜΦΣΣ λαμβάνουμε όχι μόνο από τις λογοδοσίες του Συλλόγου αλλά και από έγγραφο του Ελληνικού Προξενείου Σερρών και κυρίως από τα σχετικά δημοσιεύματα της εποχής⁹. Η ικανοποίηση από την ίδρυση του ΜΦΣΣ και από την ανταπόκριση που έδειξαν οι απανταχού Έλληνες προς ενίσχυσή του, λίγους μόνο μήνες μετά, φαίνεται και μέσα από έγγραφο του Ελληνικού Προξενείου Σερρών¹⁰.

Η ίδρυση του Συλλόγου και η ανάληψη από νέες ανερχόμενες δυνάμεις πρωτοβουλιών στο χώρο της εκπαίδευσης, προκάλεσε αντιπαλότητα μεταξύ των μελών της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων, που την απάρτιζαν κυρίως οι πρόκριτοι και του ΜΦΣΣ, στον οποίο επικράτησαν οι νέες κοινωνικές δυνάμεις, για τον έλεγχο των εκπαιδευτηρίων που οδήγησε τελικά σε σύγκρουση. Ο Πέτρος Πέννας αναφέρει διάσταση μεταξύ δύο μερίδων της πόλης, *Αντισυλλογικών και Συλλογικών*, όπως τους ονομάζει¹¹. Εξαιτίας της διαμάχης μεταξύ της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων και του Συλλόγου στα μέσα του 1872 τα μέλη της Εφορείας Ιωάννης Θεοδωρίδης και Αναστάσιος

8. Κ. Μπονίδη, *ό.π.*, σ. 57, σημ. 1.

9. «Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, Τετάρτη 3/15.10.1873, σ. 3.

10. ΑΥΕ, Υποπροξ. Σερρών Γεννάδης προς Υπ.Εξ., 76/1, 150/11.6.1871/5331/21.6.1871.

11. Όροι κατά την άποψή μου σήμερα όχι δόκιμοι μιας και οι ονομαζόμενοι *αντισυλλογικοί* με τις νέες πληροφορίες που έχουμε ήταν οι πρώτοι που προχώρησαν στη δημιουργία του Φιλεκπαιδευτικού Συνεταιρισμού.

Κοντός, με την παρότρυνση του Μαρούλη, παραιτήθηκαν από την Εφορεία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων της πόλης¹². Ο ίδιος ο Μαρούλης μερικά χρόνια αργότερα εξομολογείται: *Εἰς πολλούς μένει ἀκατάληπτον πῶς ἐγὼ ὁ τοσοῦτον συντελέσας εἰς τό νά ἀποσπασθῶσι τά πράγματα ἀπό τῶν χειρῶν τῶν Κοτζιαμπασίδων, τοσοῦτον δέ τιμώμενος παρὰ τῶν διαδεξαμένων αὐτούς, ἠναγκάσθην μεθ' ἓν περίπου ἔτος νά κατακρίνω καί ἰδίᾳ καί δημοσίᾳ πολλούς τῶν συναγωνιστῶν μου. Κυρίως ὁ ἀγὼν ἐγένετο τότε κατά δύο μεγάλων πολιτῶν τοῦ κυρίου Μ. Ν. Μιχαήλ καί τοῦ ἀοιδήμου Χατζῆ Ἀδάμ Χατζηλαζάρου...*¹³.

Σημαντικές πληροφορίες στην ὅλη διένεξη μας προσφέρει ο ΣΔΕΓ. Χαρακτηριστικά εἶναι τα σχόλια για την δράση του ΜΦΣΣ: ... οὗτος, νομίζων ὅτι ἡ ἐκεῖ ἐφορεία (Σερρών) δέν ἐμερίμνα ὅσον αὐτός ἠύχετο περὶ τῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς πόλεως, καί δέν ἀπεδέχετο τὴν σύμπραξιν αὐτῶν πρὸς μόρφωσιν ἰδίως διδασκάλων ἀρμοδιῶν διὰ τὴν τοῦ πέριξ λαοῦ ἐκπαίδευσιν, ἤρχισε νά φέρηται ψυχρῶς τό πρῶτον πρὸς τὴν ἐφορείαν τὴν συνισταμένην ἐκ τῶν ἐν τῇ πόλει προκρίτων εἶτα δέ νά πολεμῆ αὐτήν, εὐρῶν ὄργανον ἐπιτήδειον ἄνδρα, ἱκανόν ἀλλά ἐξημμένον, τόν διευθυντήν κ. Μαρούλην. Ὁ πόλεμος τούτου κατά τῶν προκρίτων, ὑποθαλπόμενος καί ὑπό τοῦ Συλλόγου, ἐπήνεγκεν τὴν ἀπομάκρυνσιν αὐτῶν (των προκρίτων) ἀπὸ τῆς διοικήσεως τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων, τά ὅποια περιήλθαν εἰς τὰς χεῖρας τῶν περὶ τοῦ Συλλόγου καί Μαρούλην¹⁴.

Ὡστόσο παρὰ τα εσωτερικά προβλήματα που προκλήθηκαν στην Ελληνική Κοινότητα Σερρών ο Σύλλογος προχώρησε με μεγάλα και τολμηρά βήματα κερδίζοντας αρχικά τις εντυπώσεις. Σε ἔγγραφο του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών στις 28 Ιουλίου του 1872 γίνεται αναφορά στο μεγάλο ἔργο του ΜΦΣΣ ο οποίος προχώρησε σε βοήθεια ἀπόρων κοινοτήτων, για τη συντήρηση των σχολείων τους, ὥστε να αποτρέψει την εἴσοδο σε αυτά βουλγαροδιδασκάλων, οι οποίοι δεν μισθοδοτούνταν ἀπὸ τις κοινότητες και συνεπῶς δεν τις επιβάρυναν οικονομικά. Η δραστηριότητα αὐτή του Συλλόγου ἔφερε ἄμεσα αποτελέσματα, καθώς πολλαπλασιάστηκαν οι αιτήσεις προς το Σύλλογο για ἀποστολή διδασκάλων και ενίσχυση σχολείων ἀπὸ βουλγαρόφωνες κοινότητες κυρίως. Επισημαίνεται στο ἔγγραφο ὅτι ο ΜΦΣΣ ἦταν ο μοναδικός στη Μακεδονία κεντρικός φιλεκπαιδευτικός σύλ-

12. Π. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, Αθήνα ²1966, σ. 404.

13. Δ. Μαρούλη, *Τα ἔργα των εχθρῶν μου και το ἔργον μου ἐνώπιον του ἐνεστώτος και μέλλοντος*, Εν Σέρραις 1879, σ. 17. Η τοποθέτηση του Μαρούλη με το μέρος αυτών που ἀντιμάχονταν τους προκρίτους φαίνεται και ἀπὸ τον ὑπότιτλο «εφημερίς του λαοῦ» που ἔδωσε στην εφημερίδα του «Μακεδονία» που ἐξέδωσε σε ἓνα και μόνο φύλλο στις 4 Ἀπριλίου του 1878 στις Σέρρες (Δ. Μαρούλη, «Ἀγγελία», *Μακεδονία, εφημερίς του λαοῦ*, Σέρρες, Τρίτη 4 Ἀπριλίου 1878, σ. 1).

14. ΑΥΕ, ΣΔΕΓ πρὸς ΥΠΕΞ, 2321/1875.

λογος και συνεπώς χρειαζόταν τη στήριξη και βοήθεια όλων¹⁵.

Από το 1871 στα κοινοτικά πράγματα υπεισέρχεται και η ελληνική διπλωματία διεκδικώντας και αυτή ρόλο στη διοίκηση της Ελληνικής Κοινότητας. Όπως φαίνεται σε εγκύκλιο του Ελληνικού Υπ. Εξ. (3821/ 22.5.1871) περί του τρόπου που όφειλαν να ενεργούν οι κατά τόπους Έλληνες Πρόξενοι, στόχος του Υπουργείου ήταν να καταστήσει το Ελληνικό Υποπροξενείο Σερρών κέντρο της Ελληνικής Κοινότητας. Στην εγκύκλιο αυτή διαφαίνεται ότι το Υποπροξενείο δεν ήταν αμέτοχο στην ίδρυση του ΜΦΣΣ, όπως επίσης και του Διδασκαλείου. Ακολουθώντας την εγκύκλιο ο υποπροξενος Σερρών Γεννάδης προχώρησε στην ενθάρρυνση δημιουργίας φιλεκπαιδευτικού συλλόγου στις Σέρρες. Ο σκοπός του συλλόγου θα ήταν η υποστήριξη της Ελληνικής παιδείας στη Μακεδονία, η χρηματική υποστήριξη απόρων κοινοτήτων για τη συντήρηση των σχολείων τους, η διανομή βιβλίων και να καταστήσει την εκπαίδευση πιο αποτελεσματική με την εισαγωγή μεθόδων διδασκαλίας για τη μόρφωση του νου και της καρδιάς των μαθητών, όπως αναφέρεται. Η διαπίστωση ότι η κύρια αιτία της κακοδαιμονίας των ελληνικών σχολείων στα χωριά κυρίως ήταν η ανικανότητα των διδασκάλων οδήγησε, κατά την άποψη του υποπροξένου, στη σύσταση Διδασκαλείου¹⁶.

Δεν ήταν λίγοι αυτοί που προσέτρεξαν στη βοήθεια του Συλλόγου γοητευμένοι από το όραμά του για τη διάδοση της ελληνικής παιδείας. Ο ΜΦΣΣ προκήρυξε στις 29 Απριλίου του 1871 το «Αντωνιάδειον Διαγώνισμα» για την αποστολή δύο υποτρόφων μαθητών στην Αθήνα, μετά από σχετική προσφορά του ιδιωτικού Γυμνασίου Αντωνιάδη¹⁷. Οι δημοσιεύσεις

15. ΑΥΕ, Υποπρόξ. Σερρών Γεννάδης προς Ελληνική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, 76/1, 231/28.7.1872/2334/6.9. 1872.

16. ΑΥΕ, Υποπρ. Γεννάδης προς Υπ. Εξ. 54/22.2.1872.

17. «Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Σέρραις», *Νεολόγος*, Τρίτη 18/30.5.1871/776, σ. 3.

Ἡ ἐπιτροπή τοῦ ἐν Σέρραις ΜΦΣΣ μετὰ χαρᾶς ἀναγγέλλει πρὸς ἅπαντας τοὺς Μακεδόνας ὅτι ὁ φιλογενῆς κύριος Παναγιώτης Ἀντωνιάδης, καθηγητὴς διαπρέπων ἐπὶ παιδείᾳ καὶ πατριωτισμῷ, ἰδρυτὴς δὲ καὶ διευθυντὴς διακρινομένου ἐν Ἀθήναις ἰδιωτικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, ἐν ᾧ διδάσκεται ἀνελλιπῶς ὅλη ἡ σειρὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ὑπὸ καθηγητῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἔγραψεν αὐτῇ νὰ ἐκλέξῃ καὶ στείλῃ πρὸς αὐτόν δύο νέους Μακεδόνας ἵνα ἐν τῷ ἐκπαιδευτηρίῳ αὐτοῦ διανύσωσι τὰς γυμνασιακὰς σπουδὰς, δωρεάν ἔχοντες ἐν αὐτῷ τροφήν, ἐνδύματα, βιβλία κλπ. Ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὅρους:

α) Οἱ νέοι νὰ ἦναι Μακεδόνες τὴν πατρίδα, δεκαπενταετῆς περιῖπου τὴν ἡλικίαν, εὐφυεῖς, ἐπιμελεῖς, χρηστοθηέστατοι καὶ ὁμολογουμένως πένητες.

β) Ὑποχρεοῦνται κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῷ Ἐκπαιδευτηρίῳ πρὸς ἐκπαίδευσιν διαμονῆς τῶν νὰ συμμορφωθῶσι πληρέστατα πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ διοργανισμοῦ τοῦ καταστήματος.

γ) Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἑαυτῶν σπουδῶν ἐν τῷ ἐκπαιδευτηρίῳ τούτῳ ὑποχρεοῦνται νὰ διδάξωσιν ἐπὶ ἕξι ἔτη ὅπου ἂν τῆς Μακεδονίας καὶ ἐφ' οἰοδήποτε μισθῷ διορίσῃ αὐτοῦς ὁ «Μακεδονικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος».

σχετικά με το διαγωνισμό μας δίνουν αρκετές λεπτομέρειες για την οργάνωση και διεξαγωγή του. Επιτυγχόντες του διαγωνισμού που έγινε με αυστηρές γραπτές και προφορικές εξετάσεις από ειδική επιτροπή ήταν ο νιγριτινός Βασίλειος Δημητριάδης μετέπειτα καθηγητής του Γυμνασίου Σερρών και γραμματέας του ΜΦΣΣ και ο Γ. Κωνσταντινίδης, ενώ δόθηκε και τρίτη υποτροφία¹⁸.

Ανάμεσα όμως στους μεγαλύτερους δωρητές του ΜΦΣΣ πρέπει να αναφερθεί το όνομα του ηπειρώτη Ιωάννη Κόκκινου, κατοίκου Σερρών¹⁹. Σημαντικό ήταν ότι τον επικήδειό του στην εκκλησία εκφώνησαν οι Δημήτριος Μαρούλης και Αθανάσιος Κοντός, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα της πόλης. Ο Ιωάννης Κόκκινος πριν πεθάνει άφησε με διαθήκη του ένα όχι ευκαταφρόνητο, για την εποχή, ποσό με σκοπό να διατεθεί για την ίδρυση και λειτουργία διδασκαλείου που θα έφερε και το όνομά του «Κοκκίνειον»²⁰. Στη διαθήκη συμπεριλαμβάνονταν όροι, που όριζαν με κάθε δυνατή λεπτομέρεια τον τρόπο ίδρυσης και λει-

δ) Ὅφειλουσι νά παράσχωσι ἀξιόχρεων ἐγγυητὴν, ἐγγυώμενον ἐγγράφως νά πληρώσῃ εἰς τό ταμεῖον τοῦ Συλλόγου τὰ δίδακτρα καὶ τὰ τροφεῖα ἐφ' ὅσα ἔτη διέμειναν ἐν τῷ ἐκπαιδευτηρίῳ ἀνά 40 λίρας ὀθωμανικὰς κατ' ἔτος ἐάν ἀναγκάσωσι τὴν Διεύθυνσιν ν' ἀποβάλλῃ αὐτοὺς διὰ τὰς ἐν τῷ κανονισμῷ ἀναφερομένας αἰτίας, ἢ ἀθετήσωσι τὴν ὑποχρέωσιν των νά διδάξωσι ὅπου τῆς Μακεδονίας ἤθελε διορίσῃ αὐτοὺς ὁ Σύλλογος, ἢ ἐάν ὁ Σύλλογος ἀναγκασθῇ νά θεωρήσῃ αὐτοὺς βλαβεροὺς ἢ ἀνωφελεῖς τοῖς διδασκομένοις νέοις. Ἡ ἐπιτροπὴ θέλουσα ὅπως μηδεὶς τῶν Μακεδόνων ἀποκλεισθῇ τῆς πρὸς τὸν Σύλλογον ταύτης προσφορᾶς τοῦ κυρίου Ἀντωνιάδου ἀποφάσισε νά ἐκλέξῃ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος δύο νέους ὑποτρόφους διὰ κοινοῦ διαγωνισμοῦ κατὰ τό ἐπόμενον Πρόγραμμα:

Α. Ἡμέρα τοῦ διαγωνισμοῦ ὀρίζεται ἡ 1^η Αὐγούστου 1871.

Β. Δεκτοὶ εἰς τὸν διαγωνισμόν εἶναι μαθηταὶ τελειώσαντες τὰς τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου, πένητες, ἐπιμελεῖς, εὐφυεῖς καὶ χρηστοῦθεις.

Γ. Οἱ κεκτημένοι τὰ προσόντα ταῦτα καὶ θέλοντες νά διαγωνισθῶσι, ὀφείλουσι νά παρουσιάσωσι εἰς τό γραφεῖον τοῦ Συλλόγου τὴν 25 ἰουλίου, μετὰ τὴν ὁποῖαν οὐδεὶς γίνεται δεκτός.

Δ. Οἱ προσελευσόμενοι, ὀφείλουσι, νά φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν ἐνδεικτικὰ ὑπογεγραμμένα παρὰ τῶν κυρίων διδασκάλων καὶ τῶν κυρίων ἐφόρων τῆς σχολῆς ἐν ἧ' διατέλεσαν φοιτῶντες.

Ε. Ὅφειλουσι νά παρουσιάσωσι τό ὑπό τοῦ δ' ὄρου ἀπαιτούμενον ἐγγυητικόν, ἐπικυρωμένον παρὰ τῶν κ.κ. δημογερόντων τοῦ χωρίου καὶ ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τοῦ ἀρχιερέως.

ΣΤ. Ὅφειλουσι νά παρουσιάσωσι ἐνδεικτικόν πενίας.

Ζ. Εἰδικὴ ἐπιτροπὴ θέλει ἐξετάσῃ τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς μαθητάς.

Η. Ἐάν ἐκ τῶν διαγωνιζομένων τύχῃσι πλείονες τὰ αὐτὰ ἔχοντες καθ' ὅλα πλεονεκτήματα ἢ ἐκλογὴ γενήσεται διὰ κλήρου.

Ἐν Σέρραις τὴν 29 ἀπριλίου 1871. Ὁ πρόεδρος (ΤΣ) Ι. Θεοδορίδης.

18. «Ο ἐν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, Τρίτη 22/3.9.1872/ 1094, σ. 3.

19. Ε. Στράτη, «Ἱστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *ΜΗ* 2 (1909) 151.

20. ΑΥΕ, Παιδεία Προξενικής Περιφέρειας Σερρών, Υποπρόξ. Σερρών Γεννάδης προς Υπ. Εξ., 131/ 27.4.1872.

τουργίας του διδασκαλείου²¹, ακόμη και στην περίπτωση που θα διαλυόταν

21. Ο Ιωάννης Κόκκινος καταγόταν από το χωριό Άρτσιστα της Ηπείρου, όπου γεννήθηκε το 1807 και μικρός έμεινε ορφανός (από λάθος υπολογισμό στον εφευρετικό τόμο για τα 100 χρόνια του «Ορφέα» γράφτηκε ότι ο Ι. Κόκκινος γεννήθηκε το 1819, βλ. Ι. Μπάκα, «Ευεργέτες των φιλεκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων των Σερρών την περίοδο 1870-1912 μέσα από τον τύπο της εποχής», Όμιλος «Ορφέας» Σερρών εκατό χρόνια από την ίδρυσή του, Σέρρες 2005, σ. 91). Εγκαταστάθηκε, το 1819 στις Σέρρες όπου και πέθανε το Σάββατο 1 Απριλίου 1872. ΑΥΕ, Παιδεία Προξενικής Περιφέρειας Σερρών, Υποπρόξ. Σερρών Γεννάδης προς Υπ.Εξ., 131/27.4.1872 και «Ιωάννης Ν. Κόκκινος (Εξ αλληλογραφίας του Νεολόγου) Σέρραι, 15/27 Απριλίου», Νεολόγος 27/9.5.1872/ 998, σ. 3.

Απόσπασμα της Διαθήκης του Ιωάννου Κόκκινου

Άρθρον Β'. Τό εἰρημένον οἰκόπεδον, τό κατά τήν συνοικίαν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κείμενον καί 1.400 ἤτοι χιλίας τετρακοσίας λίρας Τουρκίας ἀφῆκα, ἵνα διά τούτων συσταθῆ ἔν Σέρραις Ἑλληνικόν Διδασκαλεῖον τῆς Μακεδονίας.

1. Σκοπός τοῦ εἰρημένου διδασκαλείου ἔσται ἡ μόρφωσις ἐλλήνων ὀρθοδόξων διδασκάλων διά τά σχολεῖα τῆς Μακεδονίας, βραδύτερον δέ καί διά τά σχολεῖα καί ἄλλων μερῶν τῆς Ρωμυλίας.

2. Τό εἰρημένον Διδασκαλεῖον θέλει περιλαμβάνει τέσσαρας τάξεις, αἵτινες θέλουσιν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς τέσσαρας τοῦ γυμνασίου τάξεις.

3. Θά διδάσκονται ἔν αὐτῷ ἐκτὸς τῶν γυμνασιακῶν μαθημάτων καί παιδαγωγικά καί τά θρησκευτικά ἐκτενέστερον, ὡς καί πάντα τά ἄλλα μαθήματα, ὅσα κρίνονται ἀναγκαῖα καί ὠφέλιμα διά τήν μόρφωσιν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων διδασκάλων.

4. Θέλω νά διατηρῶνται καί ἐνδιαιτῶνται ἔν αὐτῷ 16, ἤτοι δέκα καί ἕξ ὑπότροφοί μου διατηρούμενοι δαπάνη τοῦ κληροδοτήματός μου. Τῶν δέκα καί ἕξ τούτων ὑποτρόφων οἱ μὲν ὀκτώ θά εἶναι πάντοτε Μακεδόνες ἐξ οἰουδήποτε μέρους τῆς Μακεδονίας, οἱ δέ ἄλλοι ὀκτώ θά εἶναι πάντοτε Ἑπειρῶται ἐξ οἰουδήποτε μέρους τῆς Ἡπείρου, ἐκτὸς ἐνός, ὅστις θέλω νά εἶναι πάντοτε ἐκ τοῦ χωρίου Ἄρτσιστης, τῆς ἰδιαίτερας μου πατρίδος.

5. Οἱ ὑπότροφοί μου θέλω νά εἶναι Ἑλληνες τό γένος καί Χριστιανοί ὀρθόδοξοι τό δόγμα. Ἐκ δέ τῶν προσερχομένων καί αἰτούντων ὑποτροφίας θέλω νά προτιμῶνται οἱ εὐσεβέστεροι, χρηστοθηθέστεροι, ἐπιμελέστεροι, εὐφυέστεροι καί ἀποδεικτικόν φέροντες τούτων πάντων καί ὅτι διήγγυσαν τὰς τρεῖς τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου τάξεις.

6. Ὅταν τέκνα ἱερέων καί διδασκάλων φέρωσι τά εἰρημένα προσόντα, προτιμῶνται πάντως ἄλλου, καί ἐκ τῶν τοιούτων δέ τέκνων ἱερέων καί διδασκάλων προτιμῶνται πάλιν τά ὀρφανά καί πτωχότερα.

7. Οἱ ὑπότροφοί μου ἐκλέγονται καί διορίζονται ἀπό κοινοῦ ὑπό τε τῶν ἐκτελεστῶν τῆς παρούσης διαθήκης μου καί τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἐν Σέρραις Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου. Ὑποχρεοῦνται δέ νά δίδωσιν ὑπόσχεσιν, εἰ δυνατόν δέ καί ἀναγκαῖον, καί ἐγγύησιν εἰς τόν Μακεδονικόν Φιλεκπαιδευτικόν Σύλλογον, ὅτι μετά τό πέρας τῶν ἐν τῷ Διδασκαλεῖῳ σπουδῶν αὐτῶν θέλουσι μετέλθει ἐπί ἕξ ἔτη τό διδασκαλικόν ἐπάγγελμα ὅπουδήποτε ἤθελε διορίσει αὐτούς ἐπί μισθῷ ὀρισμένῳ ὁ Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, ἢ τούτου μή ὑπάρχοντος, οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου.

8. Ἡ ἐκλογή καί ὁ διορισμός τῶν καθηγητῶν τοῦ διδασκαλείου συναποφασίζεται ὑπό τε τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης μου καί τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου.

9. Οἱ καθηγηταί μισθοδοτοῦνται ἐκ τοῦ κληροδοτήματός μου ὑπό τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης μου...

11. Ἐπειδή τό ἐν ἄρθρῳ Β' εἰρημένον ποσόν, τό ὅποῖον διαθέτω δέν ἀρκεῖ πρὸς τήν ἀμείνον σύστασιν τοῦ Διδασκαλείου, διά τοῦτο θέλω οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου, να το-

ο ΜΦΣΣ, γεγονός που δείχνει ότι εμπνευστής αυτών των όρων ήταν άνθρω-

κίζωσιν υπό τοῦ θανάτου μου ἀσφαλῶς τάς ἐπί τούτῳ διατεθειμένας 1.400 λίρας, καί τούς ἐτησίους τόκους καθῶς καί τό εἰσόδημα τοῦ οἰκοπέδου νά προσθέτωσιν εἰς τά κεφάλαια καί ὅταν ταῦτα ἀυξήσωσιν τοσοῦτον, ὥστε οἱ τόκοι νά ἐξαρκῶσιν εἰς τήν διατήρησιν τῶν δέκα καί ἕξ ὑποτρόφων μου, καί τήν μισθοδοσίαν τοῦ ἀναγκαίου προσωπικοῦ τῶν καθηγητῶν, τότε ὀφείλουσιν οἱ ἐκτελεσταί μου νά θέσωσιν τό Διδασκαλεῖον εἰς πλήρη ἐνέργειαν. Μετά δέ τήν πλήρη ταύτην συγκρότησίν του θέλει ὀνομάζεσθαι τό Διδασκαλεῖον τοῦτο τῆς Μακεδονίας ἀπό τῆς ἐπωνυμίας μου «Κοκκίνειον».

12. Ἐκτός τῶν δέκα καί ἕξ ὑποτρόφων μου δύνανται οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου νά δέχωνται καί ἄλλους τροφίμους ἐσωτερικούς μαθητάς, διατηρουμένους εἴτε δαπάνη τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου, εἴτε ἐκ κληροδοτήματος ἢ δωρεάς τῶν ὁμογενῶν τινος. Ἄλλ' ὁ ὀλικός ἀριθμός τῶν ἐσωτερικῶν τροφίμων τοῦ Διδασκαλείου οὐδέποτε θέλω νά ὑπερβῇ τούς πενήκοντα ἕως ἐξήκοντα.

13. Ἐκτός τῶν ὑποτρόφων μου καί τῶν λοιπῶν ἐσωτερικῶν τροφίμων, δύναται νά φοιτᾶ πρὸς ἀκρόασιν τῶν μαθημάτων καί πᾶς χρηστοθήης νέος ἐκ τε τῆς πόλεως Σερρών καί ἀλλαχόθεν καταγόμενος τῶν ἐσωτερικῶν δέ τούτων μαθητῶν οἱ μὲν ὁμολογουμένως πτωχοὶ ἀκούουσι δωρεάν τά μαθήματα, οἱ δέ ὁμολογουμένως εὐποροὶ πληρώνουσι δίδακτρα, ἅτινα θέλουσιν ὀρίσει οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου μετά τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου ἐν τῷ κανονισμῷ τοῦ Διδασκαλείου.

14. Τό τρίτον τῶν ἐτησίων εἰσοδημάτων ἐκ τε τῶν τόκων τῶν κεφαλαίων καί ἀλλαχόθεν ὀφείλουσιν νά προσθέτωσιν οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου εἰς τά κεφάλαια κατ' ἔτος τό δέ ποσόν, τό ὅποιον θέλει περισσεύει μετά τήν κατ' ἔτος εἰς τούς καθηγητάς καί τούς ὑποτρόφους μου ἀπαιτουμένην δαπάνην καί τήν εἰς τά κεφάλαια προσθήκην τοῦ τρίτου τῶν ἐτησίων τόκων καί λοιπῶν εἰσοδημάτων, θέλω νά χρησιμεύῃ εἰς συντάξεις καί ἐπιμίσθια εἰς ἐκείνους τῶν ὑποτρόφων μου, ὅσοι δάσκαλοι ὄντες καί ἔγγαμοι ἠθελον ἀναδεχθῆ καί τό τοῦ ἱερέως ἢ ἱεροκλήρυκος λειτούργημα.

15. Τῶν τοιαύταις συντάξεις καί ἐπιμίσθια λαμβανόντων θέλω οἱ μὲν ἡμίσεις νά ἐργάζονται κατὰ τά βορειότερα τῆς Μακεδονίας, οἱ δέ ἕτεροι ἡμίσεις κατὰ τά βορειότερα τῆς Ἡπείρου μέρη μεταξύ τῶν κοινοτήτων ἐκείνων, ἐν αἷς λείπουσι τά μέσα καί τά ἑλληνικά γράμματα μένουσι ἀκαλλιέργητα.

16. Ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ Μακεδονικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος διαλυθῆ, ἢ διεύθυνσις τοῦ Διδασκαλείου μου μένει ἀποκλειστικῶς εἰς τούς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου.

17. Ἐάν τυχόν οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου εὖρωσι προσκόμματα ἀνυπέροβλητα ἀπὸ μέρους οἰουδήποτε εἰς τήν ἐν Σέρραις τοῦ Διδασκαλείου ἴδρυσιν ἢ εἰς τήν τελέσφορον ἐξακολούθησιν αὐτοῦ μετά τήν σύστασίν του, ὀφείλουσιν οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου ἢ νά θέσωσιν αὐτό ὑπὸ προστασίαν τινά ἰσχυράν, ἐννοούσαν τόν προορισμόν αὐτοῦ, ἢ μεταθέσωσι καί ἰδρύσωσι αὐτό ὅπουδήποτε ἀλλαχοῦ κρίνωσι καλόν καί ὠφέλιμον. Ἄλλ' ὅσα περὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, τῶν ὑποτρόφων καί παντός τοῦ Διδασκαλείου ἀφορῶντος ἐρρέθησαν ἀνωτέρω, ἰσχύουσι πάντοτε ὑφ' οἰανδήποτε προστασίαν καί ἂν τεθῆ καί ὅπουδήποτε καί ἂν ἰδρυθῆ ἐν τῷ μέλλοντι τό Διδασκαλεῖον μου.

18. Ἐάν ὁ Μακεδονικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος ἀποφασίσῃ νά ἐκπληρώσῃ ἀπὸ τοῦδε τήν περί συστάσεως τοῦ Διδασκαλείου ἀπόφασίν μου, οἱ ἐκτελεσταί τῆς διαθήκης μου ὀφείλωσι τότε νά προβῶσιν ἀμέσως εἰς τήν οἰκοδομήν τοῦ πρὸς τούτου καταλλήλου κτιρίου, ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐν αὐτῇ ὁ Μακεδονικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος τό Διδασκαλεῖον τῆς Μακεδονίας. Ἡ δέ γεννησομένη δαπάνη διὰ τό κτίριον τοῦτο, ὅπερ θέλω ὀνομάζεσθαι ἀπὸ τῆς ἐπωνυμίας μου «Κοκκίνειον» δέν θέλω νά ἐλαττώσῃ ὅσα διὰ τήν σύστασιν τοῦ Διδασκαλείου διαθέτω εἰς ὀλιγωτέρας τῶν χιλίων λιρῶν. Αἱ δέ ἑναπολειπόμε-

πος με ιδιαίτερες γνώσεις στον τρόπο λειτουργίας αντίστοιχων ιδρυμάτων και πιθανότατα ο επίσης ηπειρώτης Δημήτριος Μαρούλης, ιδρυτής και διευθυντής του Διδασκαλείου Σερρών. Ο τότε υποπρόξενος της Ελλάδας στην πόλη Γεννάδης, σε έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, μας πληροφορεί πως, ένα μόλις μήνα μετά τη σύνταξη της διαθήκης, ο συγγενής του διαθέτη Δημήτριος Χατζηδήμος εμπόδισε την εκτέλεση της διαθήκης, υπονοώντας στην ενέργεια αυτή επιδίωξη ιδιοποίησης της μεγάλης περιου-

μεναι αὐται χίλιαι λίραι θέλω νά τοκίζονται ὑπό τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης μου, καί ἐκ τῶν ἐτησίων τόκων, τὰ μὲν δύο τρίτα νά δαπανῶνται εἰς διατήρησιν ὑποτρόφων μου ἐν τῷ διδασκαλείῳ, περὶ ὧν ἰσχύουσιν ὄσα ἀνωτέρω ἐν § § 4, 5, 6, καί 7 ἐρρέθησαν, τό δέ ἐν τρίτον θέλω νά προστίθεται εἰς τὰ κεφάλαια ἕως οὗ οἱ ἐτήσιοι αὐτῶν τόκοι αὐξήσωσιν εἰς τοσοῦτον, ὥστε πρῶτον μὲν νά ἐξαρκῶσιν εἰς τὴν διατήρησιν των εἰς δέκα καί ἕξ ὀρισθέντων ὑποτρόφων μου, δεύτερον δέ νά ἀπαλλάξωσι κατὰ μικρόν τὸν Μακεδονικὸν Φιλεκπαιδευτικὸν Σύλλογον ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς καθηγητὰς δαπάνης.

19. Καί μετὰ τὴν ἐν συνδουασιῶ μετὰ τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου βαθμιαίαν καί διὰ πολλῶν ἐτῶν συγκρότησιν τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μακεδονίας ἐκ τοῦ κληροδοτήματός μου, θέλω πάντοτε τό τρίτον τῶν ἐτησίων τόκων τῶν πρὸς τοῦτο κεφαλαίων νά προστίθεται πάντοτε εἰς τὰ κεφάλαια. Τό δέ ἐτήσιον περίσσευμα μετὰ τὴν εἰς τοὺς καθηγητὰς, τοὺς δέκα ἕξ ὑποτρόφους καί τὴν ἐν γένει αὐτοτελῆ ἐκ τοῦ κληροδοτήματός μου διατήρησιν τοῦ Διδασκαλείου ἀπαιτουμένην δαπάνην θέλει διατίθεσθαι ὡς ἡ παράγραφος δεκάτη τετάρτη τοῦ ἄρθρου τούτου διαλαμβάνει.

Ἄρθρον ΙΑ'. Ἐκτελεστάς τῆς παρουσίας διαθήκης μου ἀφήνω δέκα τὸν ἀριθμὸν, πέντε μὲν Ἠπειρώτας, πέντε δέ ἐκ τῶν ἄλλων ὁμογενῶν μου τῶν ἐν Σέρραις ἐνδημούντων. Καί οἱ μὲν Ἠπειρῶται εἰσὶν οἱ ἐξῆς Ἀναστάσιος Κοντός, Δημήτριος Μαρούλης, Δημήτριος Παπάζογλους, Μάνιος Φωτέντσιου, καί Τήνος Χαρισίου οἱ δέ λοιποὶ εἰσὶν οἱ ἐξῆς Ἰωάννης Θεοδωρίδης, Ζλάτκος, Γεώργιος Νικόλτσιος, Ἀθανάσιος χατζη Δήμιου καί Παναγιώτης Ἀντωνιάδης.

Ἄρθρον ΙΒ'. Τοὺς Ἠπειρώτας ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου θέλουσι διαδέχεσθαι πάντοτε Ἠπειρῶται, καί τοὺς ἐτέρους πέντε θέλουσι διαδέχεσθαι πάντοτε ἐκ τῶν ἐν Σέρραις ὁμογενῶν μου.

Ἄρθρον ΙΓ'. Τοὺς ἐν τῷ ἄρθρῳ ΙΑ' ἐκλεγομένους ὑπ' ἐμοῦ ἐντίμους ἐκτελεστάς διορίζω αὐτὸς ἐγὼ ἰσοβίους ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου καί παρακαλῶ αὐτοὺς θερμῶς καί ἐξορκίζω ἐν ὀνόματι τῆς κοινῆς πίστεως καί πατρίδος ὅπως μὴ ἀποποιηθῶσι νά ἀναδεχθῶσι τὴν ἐκτέλεσιν τῆς παρουσίας, ἤτοι τῆς τελευταίας θελήσεως ἀνθρώπου, ὅστις φλέγεται ὑπὸ ἀνεκφράστου πρὸς τό γένος ἀγάπης καί εὐχεται ἐκ μέσης ψυχῆς ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καί διανοητικῆς διαπλάσεως αὐτοῦ...

Ἄρθρον ΚΓ'. Ἐάν τις ἀσεβῶν τολμήσῃ νά ὑπεξαιρέσῃ εἴτε χρήματα, εἴτε τὴν διαθήκην μου ταύτην μετὰ τὸν θάνατόν μου, ἢ τολμήσῃ νά προσβάλλῃ αὐτήν καί νά ματαιώσῃ τὴν ἐν αὐτῇ ἐκδηλουμένην τελευταίαν θέλησίν μου, νά ἔχει τὴν κατάραν μου καί προκοπὴν νά μὴν ἴδῃ μήτε αὐτὸς μήτε οἱ ἐγγονοὶ του. Ἐάν δέ οὗτος ἢ προσβάλλων ἑαυτὴν εἶναι ἐξ ἐκείνων, εἰς οὓς κληροδοτῶ ποσόν τι ὅσονδῆποτε ἐν τῇ διαθήκῃ μου ταύτῃ, τοῦτον οὐ μόνον καταρῶμαι καί ἀναθεματίζω, ἀλλὰ παρέχω τό δικαίωμα καί ἐπιβάλλω τό καθῆκον εἰς τοὺς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης μου, ὅπως τό κληροδοτηθέν αὐτῷ ποσόν ἀφαιρέσωσιν ἀπ' αὐτοῦ, ὅστις δῆποτε καί ἂν ἦ καί προσθέσωσιν αὐτό εἰς τὰ κεφάλαια τοῦ Διδασκαλείου...

Ἐν Σέρραις τῇ δεκάτῃ ἐβδόμῃ μαρτίου τῷ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδομηκοστῷ δευτέρῳ ἔτει σωτηρίῳ.

σίας, ωστόσο η υπόθεση δεν ήταν απλή γιατί η οικογένεια Χατζηδήμου είχε σημαντική ανάμιξη στα κοινοτικά της πόλης και ηγήθηκε μερίδας στο κοινοτικό ζήτημα του 1891. Για τη διευθέτηση της υπόθεσης το Υποπροξενείο ανέλαβε μεσολαβητική προσπάθεια, με στόχο να πεισθεί ο Χατζηδήμος να διαθέσει έστω ένα μέρος του κληροδοτήματος στα Ελληνικά Εκπαιδευτήρια των Σερρών, χωρίς όμως αποτέλεσμα²². Δεν είναι γνωστό αν η άποψη που εξέφρασε ο υποπρόξενος ήταν η πιο πιθανή ή αν η υπόθεση της διαθήκης είχε σχέση με τα προβλήματα που είχε ο ΜΦΣΣ από την ίδρυσή του σχεδόν²³. Σίγουρο είναι πως ο πιο ευαίσθητος όρος της διαθήκης ήταν ο ορισμός των εκτελεστών της. Αυτών που θα διαχειριζόνταν το μεγάλο για την εποχή ποσό, οι περισσότεροι των οποίων ήταν μέλη του ΜΦΣΣ²⁴. Ο Μαρούλης αποδίδει την αποτυχία στην επιμονή του τότε Προεδρείου του ΜΦΣΣ να διαχειριστεί το ίδιο τα χρήματα ενσωματώνοντάς τα στο ταμείο του Συλλόγου και όχι οι εκτελεστές που όριζε ο Κόκκινος με τη διαθήκη του²⁵.

Η ανάγκη διαρκούς ελέγχου του διδασκαλικού έργου, ώστε να αντιμετωπίζονται καταστάσεις που συνέβησαν κατά το παρελθόν προκαλώντας προβλήματα στην εύρυθμη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων, οδήγησε τον ΣΔΕΓ και το Προξενείο στην ανάγκη εξεύρεσης κατάλληλου προσώπου ως γενικού επιθεωρητή των σχολείων και αξιολογητή της παρεχόμενης ελληνικής εκπαίδευσης στην πόλη και την περιφέρεια. Ο ΜΦΣΣ είχε από νωρίς αισθανθεί την ανάγκη ελέγχου και αξιολόγησης του έργου των σχολείων, γι' αυτό και με έγγραφό του το 1871 διόρισε ως επιθεωρητή τον Φιλιππίδη για να δίνει πληροφορίες για την κατάσταση και τις ανάγκες των σχολείων που επισκέπτονταν²⁶.

Παρά τον ενδοκοινοτικό πόλεμο και τις εικασίες του Μαρούλη για αγώνα εναντίον των Κοτζαμπάσηδων στη διοίκηση των κοινοτικών το 1873 ο Μ. Ν. Μιχαήλ, επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου, αλλά και πρόκριτος ταυτόχρονα, προχώρησε σε κίνηση που δεν εμποδίζει αλλά τουναντίον προωθεί και προβάλλει το έργο του Συλλόγου. Η προκήρυξη του «Μιχαηλεί-

22. ΑΥΕ, Παιδεία Προξενικής Περιφέρειας Σερρών, Υποπρόξ. Σερρών Γεννάδης προς Υπ.Εξ., 131/27.4.1872.

23. ΑΥΕ, Εκπαιδευτικά Σερρών, 2321/1875.

24. Ο Δημήτριος Μαρούλης μας δίνει επτά χρόνια αργότερα μια απάντηση για την μη εκτέλεση των όρων της διαθήκης. Το 1879 το κύρος της διαθήκης, κατά τον Μαρούλη, είχε διασαλευτεί και ο κηδεμόνας των αμέσων κληρονόμων, δηλαδή ο Δημήτριος Χατζηδήμος είχε πολλές ελπίδες να κερδίσει την υπόθεση. Ωστόσο, δέχτηκε να συμβιβαστεί αφήνοντας χίλιες λίρες από την κληρονομιά για την ίδρυση του διδασκαλείου. Δυστυχώς όμως ο συμβιβασμός απέτυχε (Δ. Μαρούλη, *Τα έργα των εχθρών μου...*, σ. 21).

25. Δ. Μαρούλη, *Τα έργα των εχθρών...*, σ. 21.

26. Β. Γ. Αντωνιάδου, *Αίγλη εν ζόφω ήτοι το μαρτυρολόγιον των δύο συγχρόνων εθνομαρτύρων Φιλιππίδου και Πασχίδου*, τ. 1, Εν Τεργέστη της Αυστρίας 1900, σ. 182 (ΜΦΣΣ 25/8.2.1871).

ου Διαγωνισμού» για τη συγγραφή διδακτικού εγχειριδίου για την ιστορία της Μακεδονίας έγινε με την προτροπή και φυσικά οικονομική στήριξη του προκρίτου Μ. Ν. Μιχαήλ. Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε στον τύπο της Κωνσταντινούπολης το Φεβρουάριο του 1873²⁷.

Το 1873 ο ΜΦΣΣ προχωρεί σε αλλαγή του Κανονισμού λειτουργίας του²⁸. Ο Μαρούλης λίγα χρόνια αργότερα σχολιάζει την αλλαγή αυτή η οποία, κατά την άποψή του, έγινε αποκλειστικά προς όφελος του προέδρου Ιωάννη Θεοδωρίδη. Με το νέο Κανονισμό έχουμε μεταβολή του αξιώματος του προέδρου από ενιαύσιο σε πενταετές. Ο Μαρούλης μάλιστα μιλά περί εντέχνου παραίτησης του Θεοδωρίδη και τεχνητής νέας εκλογής του αυτή τη φορά με πενταετή θητεία²⁹.

Ο ΜΦΣΣ, διαπιστώνοντας την άθλια σχεδόν κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης, αποφάσισε στις αρχές Οκτωβρίου του 1873 να συγκαλέσει πενθήμερο συνέδριο των διδασκάλων των Σαντζακίων Σερρών και Δράμας, από τις 10 έως τις 14 Οκτωβρίου, για τον εντοπισμό των προβλημάτων και την εύρεση λύσεων και εισηγητή το διευθυντή του Διδασκαλείου Δημήτριο Μαρούλη. Το Υποπροξενείο Σερρών αποστέλλει στο Υπουργείο Εξωτερικών λεπτομερή αναφορά σχετικά με τους στόχους και το Πρόγραμμα του Συνεδρίου. Στο συνέδριο προσκλήθηκαν 60 και συμμετείχαν 57 διδάσκαλοι. Ο αριθμός των προσκληθέντων και συμμετεχόντων είναι λίγο διαφορετικός

27. «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Σέρραις», *Νεολόγος*, Σάββατο 10/22.2.1873/ 1230, σ. 2.

«Μιχαήλειον Διαγώνισμα»

Ὁ φιλογενής συμπολίτης ἡμῶν καὶ ἐπίτιμος πρόεδρος τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου κύριος Μιχαήλ ἀνέθηκεν στήν ἐπιτροπήν αὐτοῦ νά προκηρύξῃ διαγώνισμα ἐπὶ βιβλίου διδακτικοῦ καταλλήλου εἰς τήν προκαταρκτικὴν ἐκπαίδευσιν κατ' ἔτος ἐπὶ τετραετίαν ἀνανεούμενον ἐπὶ ὁμοίου εἴδους βιβλίου προσφέρων εἰς τόν συγγραφέα του ἐγκριθησομένου πονήματος βραβεῖον εἴκοσι καὶ πέντε τουρκικῶν λιρῶν, ἅς κατέθηκε εἰς τό ταμεῖον τοῦ Συλλόγου... Ἡ τοῦ ΜΦΣ ἐπιτροπή ...ἐγκρίνει καὶ προκηρύττει διὰ τό πρῶτον ἔτος ὡς διαγώνισμα τό ἔξις θέμα: Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τεθεμελιωμένην ἐπὶ τῶν ἀναγκαίων, στοιχειωδῶν γεωγραφικῶν γνώσεων καὶ προωρισμένην διὰ τὰ δημοτικά σχολεῖα ἰδίως τῆς Μακεδονίας.

Ἔσοι τοῦ διαγωνίσματος

α) Ἐντός ἑνός ἔτους ἀρχομένου ἀπό τῆς 1^{ης} Φεβρουαρίου 1873 καὶ λήγοντος τήν 1^η Φεβρουαρίου 1874 οἱ διαγωνισθησόμενοι πρέπει νά αποστείλωσι πρὸς τόν γραμματέα τοῦ ΜΦΣ τὰ ἑαυτῶν πονήματα εὐαναγνώστως γεγραμμένα καὶ φέροντα ἐπιγεγραμμένον ῥητόν τι καὶ δελτίον προσηρητημένον, ἐσφραγισμένον καὶ περιέχον τό τε ρητόν καὶ τό ὄνομα τοῦ Συγγραφέως... στ) τό βραβευθησόμενον πόνημα δημοσιευθεῖσεται δαπάνη καὶ πρὸς ὄφελος τοῦ συγγραφέως, ὁ δέ ΜΦΣ θά φροντίσῃ νά εἰσαχθῇ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας.

Ὁ πρόεδρος Ἰω. Θεοδωρίδης

Ὁ γραμματεὺς Κ. Χόνδρος

28. Αρχεῖο Ι.Μ. Βατοπαιδίου, κώδιξ. 44 (1872-1873), 82, σσ. 474, 476. Ο Κανονισμός σώζεται στο Αρχεῖο της Μονής.

29. Δ. Μαρούλη, *ό.π.*, σ. 23.

από αυτόν που δίνει ο Ιωάννης Θεοδωρίδης στη λογοδοσία του Συλλόγου³⁰. Ο ΜΦΣΣ αποφάσισε να συγκαλέσει την πρώτη σύνοδο των διδασκάλων το 1872, αλλά διάφορα προβλήματα που προέκυψαν τον ανάγκασαν να αναβάλει το συνέδριο και να το συγκαλέσει εκ νέου το 1873. Η περιοδική σύνοδος των διδασκάλων αποτελούσε ένα από τα προγραμματικά σχέδια του ΜΦΣΣ. Σημαντική στο σημείο αυτό είναι η είδηση ότι κατά την τέταρτη ημέρα του συνεδρίου οι σύεδροι θα παρακολουθούσαν την εφαρμογή νέας διδακτικής μεθόδου όχι σε κεντρικό σχολείο των Σερρών, αλλά στο σχολείο της Κάτω Καμενίκης όπου πειραματικά εφαρμόζόταν³¹.

Το 1874 ήταν μια δύσκολη χρονιά για τον Ελληνισμό των Σερρών μια και ξέσπασαν έντονες κοινοτικές έριδες στις οποίες τόσο η Εφορεία των Εκπαιδευτηρίων της πόλης όσο και ο ΜΦΣΣ πρωταγωνίστησαν. Αφορμή αποτέλεσε ο οικονομικός και διοικητικός έλεγχος του Διδασκαλείου Σερρών το οποίο συντηρούσαν ο ΣΔΕΓ και η Γερμανική Ιεραποστολική Εταιρεία του Ρήνου. Σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση στα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλης μας δίνουν τόσο το αρχείο του ΣΔΕΓ όσο και της Ιεραποστολικής Εταιρείας μέρος των οποίων μελέτησε και δημοσίευσε η Λυδία Παπαδάκη³².

Το Μάρτιο του 1874 ο ΜΦΣΣ, με πρόεδρο τον Ιωάννη Θεοδωρίδη, απέλυσε ξαφνικά τον Μαρούλη από τη διεύθυνση του Διδασκαλείου με την κατηγορία της θρησκευτικής προπαγάνδας και της αυθαίρετης χρήσης της γερμανικής οικονομικής χορηγίας³³. Ο αντιπρόεδρος του Συλλόγου Αθανάσιος Κοντός και ο αδελφός του Αναστάσιος, συγγενείς του Μαρούλη, τον υποστήριξαν. Ακολούθησαν αλληλοκατηγορίες και διάσπαση του Συλλόγου. Η κάθε πλευρά υποστήριξε ότι εκπροσωπούσε νόμιμα το Σύλλογο και προχώρησε στη διαγραφή των μελών της άλλης με βαριές κατηγορίες. Η πλευρά Μαρούλη απέδιδε στην πλευρά Θεοδωρίδη κατηγορίες για οικονομικές ατασθαλίες και πελατειακές σχέσεις. Η εχθρότητα έφτασε στην αποκορύφωσή της, όταν στις 30 Ιουνίου του 1874 η πλήρης διάσπαση είχε συντελεστεί. Η κάθε πλευρά καθαιρούσε την άλλη και τη διέγραφε από τις τάξεις του Συλλόγου. Ο ΜΦΣΣ ήταν πλέον δύο Σύλλογοι με το ίδιο όνομα που διεκδικούσαν τη διοίκηση του Διδασκαλείου, τη διαχείριση των χορηγιών της γερμανικής Ιεραποστολικής Εταιρείας και την αναγνώριση από

30. Κ. Μπονίδη, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996, σ. 144. Ο Θεοδωρίδης αναφέρει 64 διδάσκαλους.

31. ΑΥΕ, Υποπρόξενος Σερρών Γεννάδης προς Υπ.Εξ., 1873/36,27, 401/17.10.1873/8965/27.10.1873.

32. Λ. Παπαδάκη, «Η Γερμανική Προτεσταντική Προπαγάνδα στην καθ' ημάς Ανατολή: Μια "μυστική εγκύκλιος" της Ιεραποστολικής Εταιρείας του Ρήνου και οι κοινοτικές έριδες των Σερρών (1870-1874)», *Ιστορι* 10 (Αθήνα 1997) 35, 65.

33. *Ο.π.*, σ. 70.

τον ΣΔΕΓ με τον οποίον και οι δύο πλευρές άρχισαν να αλληλογραφούν. Πρόεδρος του ενός Συλλόγου παρέμεινε ο Ιωάννης Θεοδωρίδης, ενώ στον άλλο φέρεται από σχετικό δημοσίευμα ως πρόεδρος ο πρώην επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου Μ. Ν. Μιχαήλ. Αντιπρόεδρος ανέλαβε ο Αθανάσιος Κοντός ο οποίος και στον ενιαίο Σύλλογο κατείχε το ίδιο αξίωμα. Ο Μ. Ν. Μιχαήλ φαίνεται ότι τυπικά ήταν πρόεδρος και αυτό δικαιολογεί τη θέση της Λυδίας Παπαδάκη που αναφέρει ως πρόεδρο τον Αθανάσιο Κοντό³⁴, αλλά και του Πέτρου Πέννα που αναφέρει ως πρόεδρο τον Μαρούλη³⁵. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η πλευρά Μαρούλη τοποθέτησε ως πρόεδρο στο Σύλλογό της έναν κορυφαίο πρόκριτο, τον Μ. Ν. Μιχαήλ με τον οποίο ο Μαρούλης κατά το παρελθόν είχε συγκρουστεί. Η σκοπιμότητα είναι εμφανής. Η πλευρά Μαρούλη χρειαζόταν αναγνώριση και στήριξη και γι' αυτό προσπάθησε να προσεταιρισθεί την πρώην διοίκηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της πόλης. Ο Σύλλογος της πλευράς Μαρούλη - Κοντού ενημερώνει με επιστολή του στις 6 Δεκεμβρίου 1874 τον τύπο της Κωνσταντινούπολης για τις αλλαγές που, κατά την άποψή του, συνέβησαν στον ΜΦΣΣ από τις 4 Ιουλίου 1874, και την καθαίρεση του Θεοδωρίδη και των φίλων του από τις θέσεις που κατείχαν στο προεδρείο του ΜΦΣΣ *διά τήν έναντίον τῶ κανονισμῶ καί παρά τά συμφέροντα τοῦ Συλλόγου ἐγωϊστικὴν καί φατριαστικὴν διαγωγὴν του καί δι' ἄλλους σπουδαίους λόγους, ὡς φαίνονται ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῶν συνεδριάσεων τοῦ Συλλόγου*. Στόχος ήταν να προλάβει την πλευρά Θεοδωρίδη, την οποία χαρακτηρίζει ως παρασυναγωγή και να αναγνωριστεί ως νόμιμη συνέχεια του ΜΦΣΣ³⁶. Την επιστολή υπογράφουν ο προεδρεύων και αντ' αυτού ο αντιπρόεδρος Αθανάσιος Κ. Κοντός, καθώς και ο γραμματέας Γεώργιος Σωτηριάδης. Από την άλλη η πλευρά Θεοδωρίδη με δημοσιεύματά της στον τύπο των Αθηνών επιχειρούσε να εμφανιστεί ως η νόμιμη συνέχεια του ΜΦΣΣ³⁷. Μάλιστα κατηγορούσε την παράταξη Κοντού-Μαρούλη για υπεξαίρεση σαράντα οθ. λιρών³⁸.

Η Λυδία Παπαδάκη αναφέρει, στηριζόμενη στα αρχεία του ΣΔΕΓ, ότι ο Μαρούλης μαζί με μέλη των συντεχνιών της πόλης που ελέγχονταν από τους αδελφούς Κοντού, κατέλαβαν τα γραφεία του Συλλόγου και άρπαξαν τα αρχεία του, χαρτί αλληλογραφίας και μια παλιά σφραγίδα και ότι η σφραγίδα του πρώτου εικόνιζε περιστερί με ανοικτά φτερά ενώ του δευτέρου περιστερί με κλειστά³⁹. Η αναφορά αυτή δημιουργεί ολόκληρο ζήτημα γύρω

34. Ο.π.

35. Π. Πέννα, *ό.π.*, σ. 404.

36. «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών», *Νεολόγος*, Παρασκευή 20/1.1.1875/ 1771, σ. 3.

37. *Μέλλον Αθηνών*, 14.11.1874/1139.

38. *Νεολόγος*, *ό.π.*

39. Α. Παπαδάκη, *ό.π.*

από τη σφραγίδα του ΜΦΣΣ. Μέσα από τα δημοσιεύματα που έχουμε στη διάθεσή μας φαίνεται ότι και η άλλη πλευρά κατηγορούσε τον κατ' αυτήν τέως πρόεδρο Ιωάννη Θεοδωρίδη ότι εξακολουθούσε να τιτλοφορείται παράνομα πρόεδρος του ΜΦΣΣ, με σκοπό να εξαπατήσει την κοινή γνώμη και ότι μαζί με τον ταμία Δημήτριο Θεοδωρίδη και μερικά αφοσιωμένα μέλη της πρώην διοικούσας επιτροπής υπεξαίρεσαν παράνομα από τα γραφεία του Συλλόγου τη σφραγίδα του. Μάλιστα ο Σύλλογος Κοντού-Μαρούλη σε σχετικό του δημοσίευμα διακηρύσσει ότι *ὁ ἐν Σέρραις ΜΦΣ διοικείται μὲν ὑπὸ ἐπιτροπῆς, ἧς πρόεδρος εἶναι ὁ τοῦ Συλλόγου πρόεδρος κ. Μιχαὴλ Ν. Μιχαὴλ καὶ ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Ἄθαν. Κ. Κοντός, ἔχει δὲ σφραγίδα ὠσειδῆ μὲ τὸ αὐτὸ ἔμβλημα καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν, τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ σφραγίδα κηρύξας ἄκυρον τὴν ὑπὸ τοῦ πρώην προέδρου Ι. Θεοδωρίδου παρὰ νόμῳ κατακρατηθεῖσαν*⁴⁰. Η πληροφορία αυτή διαφοροποιεί τη σφραγίδα των δύο Συλλόγων ως προς το σχήμα και όχι ως προς το ἔμβλημα όπως αναφέρει η Λυδία Παπαδάκη.

Η πλευρά Θεοδωρίδη επιχείρησε με τη σειρά της να αιτιολογήσει τη θέση της και να φερθεί ως νόμιμη συνέχεια του ΜΦΣΣ. Η όλη επιχειρηματολογία της βασίζεται στην επίθεση κατά του Μαρούλη για τον οποίο αναφέρει ότι *μετά τινα καιρόν ὁ Σύλλογος εἶχε λόγους νά μὴ θελήσῃ ν' ἀνανεώσῃ τὸ συμβόλαιον καὶ ἀπέλυσε αὐτόν τῆς διὰ τὸ μέλλον ὑπηρεσίας του. Κατόπιν διὰ τὴν ἐξακολούθησιν τῶν κατὰ τοῦ Συλλόγου ἐνεργειῶν τοῦ κ. Μαρούλη καὶ τὴν ἀπρεπῆ πρὸς αὐτόν διαγωγὴν του ἠναγκάσθη νά τὸν διαγράψῃ τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν αὐτοῦ. Τοῦτο ἐξήγαγε πλέον εἰς φῶς φανεράν πλέον στάσιν κατὰ τοῦ Συλλόγου, συγκειμένη ἐξ αὐτοῦ τοῦ Μαρούλη, τῶν συγγενῶν του Κοντῶν καὶ τινῶν ἄλλων λίαν εὐαριθμῶν, οὓς παρέσυραν, καὶ κατ' ἀρχάς μὲν ἀπεπειράθησαν νά συστήσωσιν ἴδιον Σύλλογον πρὸς ἴδρυσιν διδασκαλείου ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μαρούλη, ὅπερ ἔμελλε πρὸς τοῖς ἄλλοις ν' ἀντιπράξῃ καὶ κατὰ τοῦ διδασκαλείου τοῦ Συλλόγου. Ἄλλ' ἀποτυχόντες προπαρασκεύασαν ἐν μεγάλῃ μυστικότητι, συνεργοῦντος παραδόξως καὶ τοῦ τότε ἀντιπροέδρου τοῦ Συλλόγου κ. Ἀθανασίου Κοντοῦ, τοῦ πρώην μὲν ὑπὲρ πάντα ἄλλον θεωροῦντος τὴν ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ διευθυντοῦ τοῦ διδασκαλείου ἀπόλυσιν τοῦ συγγενοῦς του Μαρούλη ἀναγκαιοτάτην, κατόπιν δὲ ἄγνωστον πῶς μετ' αὐτοῦ συνδιαλαγέντος, καὶ προέβησαν εἰς τὸ γνωστόν κατὰ τοῦ Συλλόγου πραξικόπημα τῆς 30^{ης} Ἰουνίου 1874*⁴¹.

Η τελευταία διαίρεση αύξησε τις αντιμαχόμενες μερίδες στις Σέρρες από

40. Νεολόγος, ό.π.

41. Την παραπάνω θέση υπογράφουν όλα τα μέλη του προεδρείου της πλευράς Θεοδωρίδη, δηλαδή ο πρόεδρος Ι. Θεοδωρίδης, ο αντιπρόεδρος Ι. Καπέτης, ο γενικός γραμματέας Ι. Δέλλιος, ο ειδικός γραμματέας Ν. Ιωαννίδης, ο ταμίας Δ. Θεοδωρίδης και οι σύμβουλοι Μ. Βίλλης, Κ. Βαρναβάκης, Στ. Δούρος, Ν. Κουμπίδης («Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», Νεολόγος, Τετάρτη 15/27.1.1875/ 1789, σ. 3).

δύο, δηλαδή των προκρίτων και Συλλογικών που ήταν πριν, σε τρεις με τη διάσπαση των Συλλογικών. Ο ΣΔΕΓ με όμοια επιστολή του προς όλες τις μερίδες επιχείρησε να τους συμβουλευθεί. Ωστόσο περισσότερο έκλινε προς την άποψη ότι το άδικο μάλλον είχε η μερίδα Μαρούλη, γιατί προκάλεσε πρώτη τη ρήξη. Οι προσπάθειες του ΣΔΕΓ δεν στέφθηκαν με επιτυχία γιατί η μερίδα η περί τον Ιωάννη Θεοδωρίδη χαρακτήριζε την αντίπαλη μερίδα παρασυναγωγή και της αρνιόταν κάθε νομιμότητα στις διαπραγματεύσεις, η δε μερίδα των αποσπασθέντων έκλινε περισσότερο προς συμβιβασμό με τον όρο να επανέλθει ο Μαρούλης στη διεύθυνση του Διδασκαλείου. Εξαιτίας των παραπάνω γεγονότων ο ΣΔΕΓ ανέστειλε κατά το 1875 κάθε χορηγία του προς τον ΜΦΣΣ, ενώ είχε υποσχεθεί ετήσια συνδρομή 80 οθ. λιρών ως μισθού ενός καθηγητού ικανού να προσφέρει ειδικές γνώσεις σε υποψήφιους δημοδιδασκάλους. Ανακάλεσε τη συνδρομή του μη θέλοντας να φανεί ότι *υποθάλλει μίαν τινά των διαμαχομένων μερίδων* και διέκοψε μαζί τους κάθε επικοινωνία με την ελπίδα ότι τα μέτρα αυτά θα φέρουν κάποια συναίσθηση σε μερικούς. Τελική διαπίστωση του ΣΔΕΓ ήταν ότι η μόνη μερίδα στην οποία μπορούσε να στηριχθεί και να εμπιστευτεί εκ των τριών για καλύτερα και μονιμότερα αποτελέσματα ήταν η μερίδα των προκρίτων, οι οποίοι παλαιότερα απάρτιζαν την Εφορεία των Εκπαιδευτηρίων, όπως και η μερίδα υπό τον Ιωάννη Θεοδωρίδη. Εάν οι δύο αυτές μερίδες ενώνονταν και εργάζονταν από κοινού θα επιτύγχαναν την αποκατάσταση της ησυχίας και ηρεμίας στην πόλη και τη βελτίωση των σχολείων. Για το σκοπό αυτό ο ΣΔΕΓ απέστειλε επιστολές προς τους προκρίτους και τον Ιωάννη Θεοδωρίδη⁴².

Ο ΣΔΕΓ σε μια ακόμη προσπάθεια επιχείρησε ανεπιτυχώς να συμβιβάσει τις δύο μερίδες καλώντας τους προέδρους τους στην Αθήνα. Εκεί ο μεν Θεοδωρίδης ζήτησε και έλαβε τη συνδρομή του ΣΔΕΓ για τη σύσταση Διδασκαλείου, ο δε Κοντός ζήτησε τη μεσολάβηση του ΣΔΕΓ για συμβιβασμό και διακοπή κάθε ενίσχυσης προς το Σύλλογο του Θεοδωρίδη. Η χορηγία 200 οθ. λιρών προς το Σύλλογο του Θεοδωρίδη χαρακτηρίζει και το τέλος της πολιτικής των ίσων αποστάσεων του ΣΔΕΓ προς τους δύο ΜΦΣΣ. Διευθυντής του νέου Διδασκαλείου του Συλλόγου Θεοδωρίδη ανέλαβε ο ηπειρώτης Βράνος Βωζάνης, ο οποίος εμφανίζει την ίδια ακριβώς πορεία εξέλιξης με τον Μαρούλη, τις ίδιες ακριβώς σπουδές και την ίδια σχέση με την Ιεραποστολική Εταιρεία του Ρήνου⁴³. Το γεγονός αυτό καταρρίπτει τις κατηγορίες σε βάρος του Μαρούλη για προτεσταντική θρησκευτική προπαγάνδα και αφήνει να φανούν άλλα αίτια που έχουν να κάνουν με τις εσωτερικές διεργασίες που συμβαίνουν στην κοινωνία των Σερρών, καθώς και τις προσωπικές φιλοδοξίες των πρωταγωνιστών της υπόθεσης. Στην υπόθεση

42. ΑΥΕ, ΣΔΕΓ προς ΥΠΕΞ, 2321/1875.

43. Α. Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 71.

αναμειγνύεται και το ελληνικό υποπροξενείο της πόλης. Ο υποπρόξενος Ευαγγελίδης υποστηρίζει την πλευρά Μαρούλη και θεωρεί ανυπόστατες τις κατηγορίες που του απευθύνει ο Θεοδωρίδης. Ο διάδοχός του Παπακωστόπουλος κλείνει με την πλευρά Θεοδωρίδη, ωστόσο δεν συμεριζείται απόλυτα τις απόψεις του σε βάρος του Μαρούλη. Ο πρόξενος Παπακωστόπουλος⁴⁴ παρέστη μάλιστα και σε περιστατικό με δράστες τον Μαρούλη και τους μαθητές του οι οποίοι εν μέση αγορά έδειραν το διευθυντή του άλλου διδασκαλείου Βωζάνη⁴⁵.

Το διδασκαλείο του Συλλόγου Θεοδωρίδη δεν άντεξε. Την επόμενη χρονιά διαλύθηκε, ενώ τους σπουδαστές τους έστειλε να συνεχίσουν στο Διδασκαλείο που ίδρυσε ο ΣΔΕΓ το 1876 στη Θεσσαλονίκη υπό τη διεύθυνση του Παπαμάρκου. Η κίνηση αυτή ίσως να αποτέλεσε την αιτία να λάβει ο ΣΔΕΓ τελικά θέση υπέρ του Συλλόγου Θεοδωρίδη. Ωστόσο από το 1876 έως το 1879 αδρανοποιεί κάθε δραστηριότητα στο Σύλλογο Θεοδωρίδη γεγονός που μαρτυρεί και η έλλειψη λογοδοσιών τα χρόνια αυτά.

Από την άλλη πλευρά το Διδασκαλείο Μαρούλη με τις επιχορηγήσεις των Γερμανών της Εταιρείας του Ρήνου –και εδώ παρατηρούμε ότι οι δύο μεγάλοι χορηγοί του ενιαίου ΜΦΣΣ, ο ΣΔΕΓ και η Εταιρεία του Ρήνου, μετά τη διάσπαση του Συλλόγου υποστήριξαν διαφορετικές πλευρές- όχι μόνο συνέχισε τη λειτουργία του αλλά και με τη βοήθεια της Φιλελεήμονος Αδελφότητας Σερρών, δηλαδή των συντεχνιών της πόλης, συστάθηκε το 1876 πειραματικό σχολείο για την πρακτική άσκηση των σπουδαστών και τη διδασκαλία πρακτικών εμπορικών και βιομηχανικών μαθημάτων απαραίτητων για τα παιδιά των μελών της Φιλελεήμονος Αδελφότητας που στήριζαν το έργο Μαρούλη, ένα διδασκαλείο θηλέων και ένα ορφανοτροφείο⁴⁶. Η πλευρά Θεοδωρίδη μπρος στις εξελίξεις αναγκάστηκε να δεχτεί συμβιβασμό με τις αρχές της Ελληνικής Κοινότητας Σερρών και τα μέλη της παλαιάς Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων, αυτούς που ο Πέτρος Πέννας ονόμασε αντισυλλογικούς. Η σύμπραξη αυτή ευλογήθηκε από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' ο οποίος με εγκύκλιό του που διαβάστηκε στις ενορίες των Σερρών στις 20 Μαΐου 1879 ζητούσε από τους Σερραίους να απομονώσουν τον Μαρούλη⁴⁷.

Πράγματι ο ΜΦΣΣ των Κοντού-Μαρούλη δεν ξανασυναντάται στις πηγές, τουλάχιστον σε όσες έως τώρα μας είναι γνωστές. Από το 1878 γίνονται αναφορές μόνο σε σχολεία Μαρούλη και καμιά αναφορά σε σχολεία του Συλλόγου Κοντού-Μαρούλη. Παρότι τυπικά έστω υπήρχε και ο δεύτερος ΜΦΣΣ που υποστήριζε το έργο του Μαρούλη, αυτός δεν αναφέρεται που-

44. Το υποπροξενείο Σερρών αναβαθμίστηκε σε προξενείο.

45. *Ο.π.*, σσ. 72, 73.

46. *Ο.π.*, σσ. 73, 74.

47. *ΑΥΕ*, Προξ. Παπακωστόπουλος προς πρόεδρο ΣΔΕΓ, 209/29.6.1879.

θενά, ούτε στην προμετωπίδα της εφημερίδας που εξέδωσε τον Απρίλιο του 1878. Ως ιδιοκτήτης της εφημερίδας φέρονται τα εν Σέρραις Διδασκαλεία και όχι ο Σύλλογος. Ο Μαρούλης προσπαθεί να υπεραμυνθεί του έργου του και να απαντήσει στους κατηγορούς του στο πρώτο άρθρο της εφημερίδας του με τον τίτλο «Αγγελία»⁴⁸. Το 1878 ο Μαρούλης διατηρούσε τρία σχολεία τα οποία αναφέρονται ως ιδιωτικά με 250 περίπου μαθητές σε σύνολο 1370 μαθητών της πόλης⁴⁹.

Τον Ιούλιο του 1879 ο μοναδικός ξανά ΜΦΣΣ της παράταξης Θεοδοωρίδη, πρόεδρος του οποίου μετά την αποχώρηση του Ιωάννη Θεοδοωρίδη⁵⁰ ήταν ο Κωνσταντίνος Καπέτης και γραμματέας ο Λουκάς Δημητριάδης, απέστειλε στον ΣΔΕΓ στην Αθήνα διά του υποπροξενείου Σερρών έκθεση της κατάστασης των εκπαιδευτηρίων της πόλης και των αναγκών για τη βελτίωσή τους⁵¹. Σύμφωνα με έγγραφο του Ελληνικού Προξενείου Σερρών προς τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ στην Αθήνα Ν. Μαυροκορδάτο τα εκπαιδευτήρια της πόλης των Σερρών βρίσκονταν σε δεινή οικονομική θέση. Ενώ κατά τα προηγούμενα χρόνια συντηρούνταν από το Ταμείο των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων και από τον ΜΦΣΣ, τώρα αναγκάζονται να καταφύγουν σε εράνους καθώς και στα ταμεία των εκκλησιών⁵². Δεν είναι τυχαίο ότι το προηγούμενο έτος αποφασίστηκε η συγχώνευση των ενοριών της πόλης, ώστε να προκύπτουν περισσότερα έσοδα⁵³.

Το 1879 είναι η χρονιά των μεγάλων αποφάσεων για τα εκπαιδευτήρια των Σερρών, καθώς προτείνονται αρκετές αλλαγές στη δομή τους όπως η δημιουργία δύο γυμνασιακών τάξεων στην ελληνική σχολή, η προσθήκη δύο τάξεων ελληνικού στο Παρθεναγωγείο, σύσταση διετούς ή μονοετούς νηπιαγωγείου και βελτίωση της κεντρικής δημοτικής σχολής με την πρό-

48. Δ. Μαρούλη, «Αγγελία», εφημ. *Μακεδονία*, Σέρρες, Τρίτη 4 Απριλίου 1878, σ. 1.

49. «Σέρραι», *Ανατολικός Αστήρ*, 26.6.1878, σ. 605.

50. Ο Ιωάννης Θεοδοωρίδης, *ἀγλίσμα καί σέμνωμα* της πόλης των Σερρών και *θησαυρόν βαρύτιμον ἀρετῶν ποικίλων καί σπανίων*, όπως αναφέρεται σε επικήδειο δημοσίευμα, πεθαίνει σε ηλικία μόλις 56 ετών στις 16 Απριλίου του 1881 μετά από μακρά και πολυώδυνη ασθένεια. Ο νεκρός ετάφη στις 17 Απριλίου δημοσία δαπάνη από την ελληνική κοινότητα της πόλης. Υπολογίστηκε ότι πάνω από 4.000 Σερραίων ακολούθησαν την κηδεία. Εκ μέρους του ΜΦΣΣ επιτάφιο λόγο εκφώνησε ο καθηγητής του Γυμνασίου και γραμματέας του Συλλόγου Ιωάννης Τσικόπουλος («Ιδιαίτερα Αλληλογραφία», *Νεολόγος*, Τετάρτη 29/ 11.5.1881/3632, σ. 2).

51. ΑΥΕ, ΜΦΣΣ προς Προξ. Σερρών Ιωάννη Παπακωστόπουλο, 22/9.7.1879.

52. ΑΥΕ, Προξ. Σερρών προς ΣΔΕΓ, 21/9.7.1879.

53. Το 1878 στις Σέρρες υπήρχαν 22 ναοί και τέσσερα παρεκκλήσια. Από τους ναούς οι είκοσι λειτουργούσαν ως ενοριακοί με ελάχιστο οι περισσότεροι ποίμνιο. Από το μητροπολίτη Σερρών Φιλόθεο Βρυνένιο προτάθηκε η συγχώνευση των ενοριών σε εννέα βιώσιμες, ώστε ταυτόχρονα να προκύπτουν έσοδα για τα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης («Συντακτήριο λόγος Φιλοθέου Βρυνενίου», *Ανατολικός Αστήρ*, 18.8.1878, σ. 735).

σληψη επαρκούς προσωπικού και κατάλληλου διευθυντού. Οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις απαιτούσαν επιπλέον ετήσια δαπάνη 600 οθωμανικών λιρών. Ο ΜΦΣΣ παρά τις έντονες οικονομικές και όχι μόνο δυσκολίες του αποφάσισε να συνδράμει με 100 λίρες. Η αδυναμία εξεύρεσης πόρων αναγκάζει τους υπεύθυνους να ζητήσουν τη συνδρομή του ΣΔΕΓ κυρίως προς την εξεύρεση του κατάλληλου προσωπικού. Από εδώ και πέρα η συνδρομή του ΣΔΕΓ αυξάνει συνεχώς μέχρι που αντικαθιστά εντελώς τον ΜΦΣΣ και καθίσταται ο κύριος συνδρομητής της ελληνικής εκπαίδευσης σε ολόκληρη την περιοχή.

Τα προβλήματα ωστόσο στο ΜΦΣΣ δεν προκάλεσαν μόνο οι εσωτερικές αντιπαραθέσεις, αλλά ήταν αποτέλεσμα και πολλών άλλων συγκυριών και εξελίξεων που συνέβαιναν στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Νεολόγου το Σεπτέμβριο του 1879: *Ένεκα όμως της ἐκρῦθμου καταστάσεως τῶν πραγμάτων ἐν Ανατολῇ κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη, ἠναγκάσθη κατ' ἀρχάς μὲν περιστείλει τελευταῖον δὲ καὶ ὅλως ἀναστείλει τὰς ἐργασίας αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοῦ πολιτικοῦ ὀρίζοντος αἰθριάσαντος ὁπωσοῦν ὁ σύλλογος ἐνόμισε τὸν καιρὸν κατάλληλον ὅπως ἐπαναλάβῃ αὐτὰς μετὰ νέας ρώμης καὶ θάρρους καθόσον ἄλλως τε ἢ θέσις τῆς ἐνδόξου μὲν ἀλλὰ πολυπαθοῦς ταύτης χώρας οὐδόλως μετεβλήθη, τῶν αὐτῶν κινδύνων ὑφισταμένων...*⁵⁴. Η γενικότερη πολιτική κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησε σε μαρασμό τα περισσότερα από τα ελληνικά σχολεία της περιφέρειας γιατί κανένα από αυτά, όπως και τα φιλεκπαιδευτικά σωματεία που τα υποστήριζαν, δεν είχαν σταθερούς και πάγιους πόρους για τη συντήρηση και βελτίωσή τους. Η δραματική οικονομική κατάσταση, η έλλειψη πιστώσεων, η νέκρωση του εμπορίου, οι τακτικές και έκτακτες φορολογήσεις, το κλίμα αβεβαιότητας ακόμη και για την ίδια τη ζωή των ανθρώπων προκάλεσε τόσο σε αγρότες όσο και σε αστούς απροθυμία, αλλά και ανικανότητα στην ενίσχυση των σχολείων. Παρόλα αυτά όμως υπήρχαν και άνθρωποι που δεν στερήθηκαν τη δυνατότητα να συνδράμουν αλλά από εγωισμό και ματαιοδοξία το αρνήθηκαν. Πλούσιοι Σερραίοι διέθεταν μεγάλα ποσά για οικοδιδασκάλους των παιδιών τους, απαγορεύοντας τους μάλιστα να διδάξουν σε άλλους. Οι διάφοροι σύλλογοι (ΣΔΕΓ, ΕΦΣΚ⁵⁵) διέκοψαν τη συνδρομή τους και ο ΜΦΣΣ αναγκάστηκε λόγω έλλειψης πόρων να περιστείλει τη δραστηριότητά του που έφτανε ως τη Χαλκιδική και πέρα από τον Αξιό ποταμό. Από το 1879 περιορίστηκε στο να δίνει τις 100 λίρες για την ενίσχυση μόνο των σχολείων των Σερρών.

Η ανασύσταση, ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Έλληνα πρόξενο, του

54. «Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, Πέμπτη 30/11.9.1879/3169, σ. 3.

55. Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.

ΜΦΣΣ (Θεοδωρίδη) το 1879, μετά από διετή αδράνεια, ανακοινώθηκε με ικανοποίηση στο ελληνικό Υπ.Εξ. από τον Πρόξενο Ιωάννη Παπακωστόπουλο, ο οποίος ταυτόχρονα ζητούσε από την ελληνική πολιτεία να τον συνδράμει στο έργο του. Ο πρόξενος Παπακωστόπουλος ζητά από το Υπ.Εξ. να παρέμβει προς ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιοχή. Μάλιστα ζητά η συνδρομή του Υπ.Εξ. να διατεθεί μέσω του ΜΦΣΣ, ώστε να μην προκαλέσει τις υπόνοιες των Τούρκων και των σλάβων ζητώντας ταυτόχρονα και συγγνώμη για το θάρος του να προτείνει μια τέτοια λύση. Χαρακτηριστική επίσης είναι η άποψή του για τον ΜΦΣΣ: *ὁ ἐν Σέρραις Σύλλογος δὲν ὑπῆρξε γέννημα θνησιγενές τοῦ συρμοῦ ἀλλὰ παρήχθη ἐκ μιᾶς ιδέας καί ὑπὲρ τῆς ιδέας ταύτης ἐργάσθη. Διαβληθεῖς ὑπὸ τῶν ξένων, οἵτινες διέγνωσαν αὐτόν κάλλιον ἢ τινες τῶν ὁμογενῶν, πολεμηθεῖς ἐμμianῶς ἐν αὐτῇ τῇ πόλει ἐν ἧ ἠδρευεν, ἀντέσχη ὅμως καίτοι δέ τρωθεῖς καιριῶς ὅταν ἐκ τῶν σπλάγχων αὐτοῦ ἀνεφάνισαν πολέμιοι ἵνα προστατεύσωσι συγγενῆ των, ὃν πρότερον δικαίως ἐθεώρουν καί διαρρήδην ὀνόμαζον ἐπιβλαβή καί ἐπικίνδυνον ἄνθρωπον, τόν Δημητρίον Μαρούλην, ἐξακολούθη παρέχων τάς ὠφελίμους ὑπηρεσίας του εἰς τήν χώραν, κατεβλήθη δέ μόνον ἔνεκα τῶν καιρικῶν περιστάσεων. Ο πρόξενος Παπακωστόπουλος αναλαμβάνοντας υπηρεσία στις Σέρρες είχε βρει τους ανθρώπους του Συλλόγου πλήρως απογοητευμένους. Τα πολιτικά πράγματα, η μετέωρη κατάσταση και η αβεβαιότητα οδήγησαν το Σύλλογο σε διετή απραξία. Ο πρόξενος συνέβαλε, όπως ομολογεί, στην επαναδραστηριοποίηση του Συλλόγου. Η βελτίωση της εκπαίδευσης στην πόλη των Σερρών θα επιδρούσε θετικά και στην περιφέρεια, έτσι θα σταματούσε κατά την άποψη του Προξένου η αγυρτία ἥτις διὰ τῶν Μαρουλείων Σχολείων λυμαίνεται τόν τόπον καί ἐλλείπει μαθητῶν θά κλεισθῶσιν τά ξένα Σχολεῖα, ἐν οἷς δὲν μορφοῦνται ἑλληνοπρεπῶς οἱ ἑλληνοπαιδές⁵⁶. Σαφῆς φαίνεται η τοποθέτηση του προξένου Παπακωστόπουλου, όπως προκύπτει μέσα από την άποψή του για τα σχολεία Μαρούλη τα οποία δεν διστάζει να χαρακτηρίσει ξένα υπονοώντας και την οικονομική στήριξή τους από προτεσταντικά κέντρα της Γερμανίας. Τον όρο αγυρτία είχε χρησιμοποιήσει και η άλλη πλευρά για να χαρακτηρίσει την παράταξη Θεοδωρίδη⁵⁷.*

Με την επανέναρξη των εργασιών του Συλλόγου ψηφίστηκε για μια ακόμη φορά νέος Κανονισμός. Η είδηση της επαναλειτουργίας του ΜΦΣΣ έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση από τον εκτός Σερρών Ελληνισμό. Η νέα διοικούσα επιτροπή φαίνεται ότι εμφορούνταν από αρκετό ενθουσιασμό, καθώς δραστηριοποιήθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις και ιδιαίτερος

56. ΑΥΕ, Προξ. Σερρών Ι. Παπακωστόπουλος προς Υπ.Εξ. Θ. Δηληγιάννην, 164/14.7.1879/ 1610/20.7.1879.

57. «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών», *Νεολόγος*, Παρασκευή 20/1.1.1875/ 1771, σ. 3.

προς τους άλλους φιλεκπαιδευτικούς Συλλόγους ανάμεσα τους και αυτόν της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να ζητήσει ενίσχυση και συνδρομή στο έργο του. Ως προς τους στόχους αυτοί παραμένουν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι, η ενίσχυση δηλαδή της εκπαίδευσης σε ολόκληρη τη Μακεδονία, ωστόσο η προτεραιότητα προς τα εκπαιδευτήρια της πόλης των Σερρών και ο περιορισμός ως προς την ευρύτερη Σερραϊκή περιφέρεια είναι δεδομένα⁵⁸.

Η επέτειος των δώδεκα ετών από την ίδρυση του ΜΦΣΣ γιορτάστηκε, με καθυστέρηση, θα λέγαμε, λίγων ημερών, στις 20 Ιουνίου του 1882. Πρόεδρος αναφέρεται ο Κ. Χόνδρος, υποπρόξενος της Ιταλίας. Σε δημοσίευμα της εποχής διαβάζουμε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που δείχνει και την αλλαγή της εποχής: *Τό σωματεϊον τουτο ίδρυθέν εν η̄ εποχή γενική η̄ν η̄ παρ' η̄μιν τάσις πρός τόν σχηματισμόν Συλλόγων καί Άδελφοτήτων υπερέβαλε πολλά τών όμοειδών αυτῶ, ἄτε ἐπιτελέσαν, ὡς γνωστόν, ἐν τε τῇ περὶ τὰς Σέρρας μακεδονικῇ μοίρα καί ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις ἔργα πολλοῦ καί εὐφήμου λόγου ἄξια*. Ωστόσο, κατά το δημοσίευμα και πάλι, ενώ το παρελθόν του Συλλόγου αυτού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένδοξο το παρόν αυτού δέν φαίνεται, θαλερόν και αυτό γιατί, όπως τονίζεται και στην έκθεση των πεπραγμένων του δωδέκατου έτους, λείπει η εμπύχωση και η ενίσχυση στο έργο του σε συνδυασμό με την οικονομική ανέχεια της εποχής, τη διαγραφή πολλών μελών του και τη μη εγγραφή νέων. Η διοικούσα επιτροπή αποφάσισε με σύνεση, για να ενθαρρύνει την εγγραφή μελών, να περιορίσει την ετήσια συνδρομή προς το Σύλλογο από μία λίρα που προέβλεπε ο Κανονισμός ετησίως σε μισή λίρα. Η αποτυχία του Συλλόγου σε αρκετούς διορισμούς διδασκάλων, οι οποίοι αποδείχτηκαν ανάξιοι του έργου που τους ανατέθηκε και η κριτική που ασκήθηκε στο Σύλλογο γι' αυτό ανάγκασε το Σύλλογο να επιδιώξει να προσανατολίσει τις εργασίες του στην εποπτεία του εκπαιδευτικού έργου στην πόλη και την περιοχή, ρόλος όμως που ήδη είχε αναληφθεί από άλλους παράγοντες με πρώτο το Ελληνικό Προξενείο⁵⁹.

Το 1882 είναι έτος ξεχωριστής σημασίας για τα κοινοτικά πράγματα των Σερρών μιας και επιτεύχθηκε ενότητα, την οποία αγνοούσαμε ως σήμερα, των διαφορετικών περί τα εκπαιδευτικά μερίδων της πόλης. Σε δημοσίευμα του Οκτωβρίου του 1882 γίνεται αναφορά στο Διδασκαλείο των Σερρών και εννοεί το Διδασκαλείο Μαρούλη το οποίο συνέχιζε τη λειτουργία του. Το Διδασκαλείο προσλάμβανε και απέλυε μαθητές κάθε τρία ή τέσσερα χρόνια. Τον Ιούνιο του 1882 πραγματοποιήθηκε η τέταρτη αποφοίτηση από αυτό ενώ το σχολικό έτος 1882-1883 το Διδασκαλείο άργησε

58. Α. Δημητριάδη, *Δέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 8 Ιουνίου 1880 κατά την επέτειον εορτήν του Συλλόγου*, Εν Θεσσαλονίκη 1881.

59. «Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, Τετάρτη 13.10.1882/ 4060, σ. 3.

την έναρξη των μαθημάτων του, καθώς ο διευθυντής, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται ωστόσο επαινείται για τη φιλοπονία και το ενδιαφέρον του, έλειπε στην Αθήνα. Στο ίδιο δημοσίευμα γίνεται λόγος και στην παύση των αντεγκλήσεων και του διχασμού ο οποίος προκαλούσε μαρασμό στην πόλη. Οι δύο ερριζουσες μερίδες γύρω από τα εκπαιδευτικά πράγματα ήλθαν σε συνεννόηση. Προϊόν της σύμπνοιας αυτής ήταν η απόφαση του προέδρου του ΜΦΣΣ Κ. Χόνδρου να συστήσει στις κοινότητες της ευρύτερης περιφέρειας και όχι μόνο, διδασκάλους αποφοίτους του διδασκαλείου Μαρούλης αντί των αποφοίτων του Διδασκαλείου της Θεσσαλονίκης που συστήνονταν μέχρι τότε. Η εξέλιξη αυτή κατά το δημοσίευμα οφείλεται στο μητροπολίτη Σερρών Ναθαναήλ. Ο ίδιος μητροπολίτης θα κληθεί και πάλι ως έξαρχος να συμβιβάσει τις αντίπαλες μερίδες κατά το κοινοτικό και μητροπολιτικό ζήτημα του 1891⁶⁰.

Η επιλογή του ΜΦΣΣ να προσλαμβάνει και να προτείνει διδασκάλους αποφοίτους των σχολών Μαρούλης είχε να κάνει και με την αποτυχία του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το Διδασκαλείο του ΣΔΕΓ στη Θεσσαλονίκη υπό τη διεύθυνση του Χ. Παπαμάρκου στις αρχές της δεκαετίας του 1880, καθώς και των κατηγοριών σε βάρος του από το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης και τον τύπο της Κωνσταντινούπολης απασχόλησαν και το Ελληνικό Προξενείο Σερρών. Ο Έλληνας πρόξενος στις Σέρρες το 1882 Ναπολέων Μπέτσος αναφέρεται με μεγάλη λύπη στα τεκταινόμενα γύρω από τους φιλεκπαιδευτικούς Συλλόγους και τα προεδρεία τους, τις έριδες και διαστάσεις στο εσωτερικό τους: *ἄνδρες ὧν ἡ αὐταπαρνησία, ἡ ἀφιλοκέρδεια καὶ ἡ φιλοπατρία διὰ πολυτελοῦς ἐργασίας ἐδοκιμάσθησαν, ὑβρίζονται ὡς ἄνανδροι καὶ δραπέται καὶ αἰσχροκερδεῖς, ἀφοῦ Σωματεία, ὧν μέγιστον συμφέρον ἔχομεν νά ἐπαυξήσωμεν τό κῦρος καὶ τήν δύναμιν, καταφρονοῦνται, ἢ φροντίς γίνηται διὰ μέσων ἀτόπων νά παρασυρθῶσιν εἰς τήν ἐμπαθῆ ταύτην κονίστραν. Ο πρόξενος Μπέτσος παρομοιάζει την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη με εκείνη των Σερρών δέκα περίπου χρόνια πριν, τις συνέπειες της οποίας ακόμη αντιμετώπιζε ο Ελληνισμός των Σερρών. Ο Νεολόγος με σχετικό δημοσίευσμά του κατηγορήσε το Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης ότι προσφέρει χλιαρή και ευπαθή μόρφωση στους ελληνοπαιδες σε σύγκριση με εκείνη που προσέφερε την ίδια εποχή το βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια για το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης: *Τό φοβερόν ὅμως δυστύχημα εἶναι ὅτι τό ταχθέν ἰατρεῖον τῆς νόσου (αμάθεια) τό ἐν Θεσσαλονίκη διδασκαλεῖον πρὸς βαθυτάτην λύπην ... δέν ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του*⁶¹.*

Ο πρόξενος Μπέτσος εκτιμά ότι οι απόφοιτοι του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης από το οποίο προμηθευόταν τους διδασκάλους της και η προξε-

60. «Εκ Μακεδονίας», *Νεολόγος*, Σάββατο 2.10.1882/4100, σ. 2.

61. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Πέμπτη 11.3.1882/3886, σ. 3.

νική περιφέρεια Σερρών ήταν υποδεέστεροι των περιστάσεων και φυσικά όχι ανάλογοι της δαπάνης που γινόταν για τη μόρφωσή τους και σε αυτό έφερε μεγάλη ευθύνη και ο διευθυντής του Διδασκαλείου Παπαμάρκος. Το 1882 στο διαμέρισμα Σερρών δίδασκαν οκτώ απόφοιτοι του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (πέντε στις Σέρρες και από ένας σε Νευροκόπι, Νιγρίτα και Δεμίρ Ισσάρ) και όλοι τους χαρακτηρίζονταν ανεπαρκείς για το έργο που τους ανατέθηκε. Τόσο ο πρόξενος όσο και ο ΜΦΣΣ δεν έμειναν, όπως φαίνεται, ικανοποιημένοι από το έργο των παραπάνω διδασκάλων οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως χλιαροί και ευπαθείς, αλλά και ως κουφοί και φυγόπονοι και φιλέριδες και *ήκιστα σεμνοί*. Παρατηρείται μάλιστα ότι οι απόφοιτοι των Γυμνασίων ήταν κατά πολύ ανώτεροί τους. Ενδιαφέρον επίσης προξενεί στην αναφορά του προξένου Μπέτσου και η άποψή του για τα διδακτικά βιβλία των σχολείων. Ο πρόξενος συμμερίζεται την άποψη του Κ. Χόνδρου, μέλους του διοικητικού συμβουλίου του ΜΦΣΣ και ανθρώπου λογίου, γνώστου και της σλαβικής, ότι τα βουλγαρικά αλφαβητάρια ήταν πολύ ανώτερα των αντίστοιχων ελληνικών στα σχολεία της Μακεδονίας. Ο πρόξενος παρακάλεσε τον Χόνδρο να συντάξει αναλυτική έκθεση σχετικά με την παραπάνω άποψή του προς τον ΣΔΕΓ. Ο Μπέτσος κάνει λόγω για ελεεινή κατάσταση των Ελλήνων διδασκάλων και για εκπαιδευτικό κυκεώνα σε σύγκριση με τους αντίστοιχους Βουλγάρους διδασκάλους οι οποίοι διακρίνονται για τη μεθοδικότητά τους, το θάρρος και τον ενθουσιασμό τους⁶².

Τον επόμενο χρόνο 1883 η επέτειος εορτή του ΜΦΣΣ γιορτάστηκε την Κυριακή 2 Ιουνίου. Στις αρχαιρεσίες που πραγματοποιήθηκαν με την παρουσία του μητροπολίτη Ναθαναήλ πρόεδρος εξελέγη ο έφορος των εκπαιδευτηρίων Δημήτριος Θεοδορίδης, αντιπρόεδρος ο Β. Σταμούλης, ταμίας ο Ν. Αναγνώστου, γενικός γραμματέας ο καθηγητής του γυμνασίου Ιωάννης Τσικόπουλος, ειδικός γραμματέας ο νιγριτινός καθηγητής Βασίλειος Δημητριάδης, βιβλιοφύλακας ο καθηγητής Νικόλαος Κουμπίδης και σύμβουλοι οι Ν. Τέγοτζικ, Ν. Ιωαννίδης και Ν. Πέντζος. Η νέα διοικούσα επιτροπή σύμφωνα με δημοσίευμα διακρινόταν για το ζήλο, τη φιλοπατρία της και την ικανότητά της να αυξήσει τη δραστηριότητα του Συλλόγου και το ενδιαφέρον προς αυτόν των Σερραίων και όχι μόνο⁶³.

Το Μάιο του 1883 ο εκπαιδευτικός προϋπολογισμός των Σερρών εμφάνιζε έλλειμμα πάνω από 500 οθωμανικές λίρες το οποίο συνεχώς είχε αυξητικές τάσεις, λόγω της συνεχούς βελτιώσεως και προόδου, όπως αναφέρεται, των σχολείων της πόλης. Για την αντιμετώπισή του, κυκλοφόρησε από ειδική επιτροπή και με μεγάλη επιτυχία λαχείο 3.000 τεμαχίων προς ένα

62. ΑΥΕ, Πρόξ. Σερρών Ναπ. Μπέτσος προς Πρόεδρο Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 38/8.3.1882.

63. «Ιδιαίτερα Αλληλογραφία», *Νεολόγος*, Πέμπτη 16.6.1883/4257, σ. 2.

μετζήτι το καθένα. Την επιτροπή αποτελούσαν η Εφορεία των Εκπαιδευτηρίων, καθώς και άλλοι πρόκριτοι της πόλης. Ο πρώτος λαχνός από τους εκατό τυχερούς θα κέρδιζε 400 μετζήτια. Από τις πωλήσεις προήλθε για τα εκπαιδευτήρια όφελος 400 οθωμανικών λιρών που αντιστοιχούσαν στο ένα πέμπτο των απαιτούμενων για την εκπαίδευση δαπανών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, όπως το εξέφρασε το μέλος της Εφορείας γιατρός Α. Εμμανουήλ, ότι το λαχείο θα καθιερωνόταν ετήσιο ως μόνιμη και σταθερή πηγή εσόδων για τα σχολεία της πόλης η οποία χαρακτηρίζεται ως καρδιά της Μακεδονίας που ασκούσε επίδραση σε ολόκληρη την περιφέρεια⁶⁴.

Στις 27 Μαΐου του 1884 ο ΜΦΣΣ γιόρτασε την 14^η επέτειό του. Κατά τη θεία λειτουργία, στην οποία χοροστάτησε ο μητροπολίτης Σερρών, μνημονεύτηκαν τα ονόματα των ιδρυτών και όσων εργάστηκαν και εργάζονταν για την επίτευξη των σκοπών του Συλλόγου. Στο κτήριο του συλλόγου, ο οποίος με τον καιρό είχε αποκτήσει και αξιόλογη βιβλιοθήκη⁶⁵, πραγματοποιήθηκε η λογοδοσία από το γενικό γραμματέα Ι. Τσικόπουλο. Παραβρέθηκαν ο μητροπολίτης Ναθαναήλ και ο πρόξενος της Ελλάδας Ν. Φουντούλης. Κατά το λήξαν συλλογικό έτος συνεχίστηκε η εκ μέρους του Συλλόγου ετήσια προσφορά των σαράντα λιρών στο ταμείο των εκπαιδευτηρίων. Ο ΜΦΣΣ διατήρησε τον Κωνσταντίνο Μικρούλη, μετέπειτα καθηγητή και ιεροκήρυκα στις Σέρρες, υπότροφο στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και υποστήριξε με υποτροφίες δύο μαθητές του Γυμνασίου και δύο τελειόφοιτες μαθήτριες του Παρθεναγωγείου. Στις αρχαιρεσίες που ακολούθησαν εξελέγη πρόεδρος ο Β. Σταμούλης, αντιπρόεδρος ο Σ. Ιωαννίδης, ταμίας ο Ν. Αναγνώστου, γραμματείς γενικός και ειδικός, καθώς και βιβλιοφύλαξ οι υπηρετούντες ήδη Ι. Τσικόπουλος, Β. Δημητριάδης και Ν. Κουμπίδης και σύμβουλοι ο γιατρός Α. Χρυσάφης, ο Π. Πέντζος και ο Σπ. Σαρής. Τον Ιούνιο του 1884 η Εφορεία των εκπαιδευτηρίων Σερρών, αποτελούμενη από τους Α. Εμμανουήλ, Δ. Χατζηδήμου, Κ. Καπέτη και Θ. Θεοδωρίδη, αποφάσισε να αυξήσει το επίδομα προς τα κατώτερα σχολεία κατά 150 λίρες και για την τελειοποίηση του Γυμνασίου με σκοπό να αναγνωριστεί από το ελληνικό κράτος να δοθεί επιπλέον επίδομα άλλων 150 λιρών. Το δεύτερο αυτό επίδομα αποφασίστηκε να ζητηθεί από τον ΣΔΕΓ⁶⁶.

Οι πηγές μετά το 1876 αποφεύγουν να χρησιμοποιούν το όνομα του Μαρούλη και αναφέρονται γενικά σε αυτόν και στη δραστηριότητα που ανέπτυξε έως το 1884 στις Σέρρες και αυτό οφείλεται στο ότι οι πληροφοριοδότες μας για την εποχή αυτή στις Σέρρες ανήκουν στην αντίπαλη

64. «Ιδιαίτεροι Αλληλογραφία», *Νεολόγος*, Τρίτη 13.5.1883/4222, σ. 2.

65. Για τη Βιβλιοθήκη του ΜΦΣΣ, βλ. Π. Σαμσάρη, «Ελληνικές Βιβλιοθήκες και Αναγνωστήρια στην πόλη των Σερρών κατά την ύστερη Τουρκοκρατία», Πρακτικά 12^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών *Ακαδημαϊκές Βιβλιοθήκες: Επεκτείνοντας τα όρια*, Σέρρες 2004, σσ. 401, 402.

66. ΑΥΕ, Προξ. Σερρών προς ΣΔΕΓ, 135/12.6.1884.

πλευρά (ΣΔΕΓ, Εκκλησία, Ελληνικό Προξενείο, τύπος). Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι το πρόσωπο του Μαρούλη έπαιξε σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές διεργασίες που συνέβαιναν στη Σερραϊκή κοινωνία, όπως αμφισβήτηση της παλαιάς κοινοτικής αρχής των προκρίτων, εμφάνιση νέων οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων που επιζητούσαν ένα πιο πρακτικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση, αναζήτηση ρόλων στη νέα εξελισσόμενη κοινωνία. Φυσικό ήταν αυτές οι διεργασίες να επηρεάσουν κάθε πτυχή της ζωής⁶⁷.

Η διαπίστωση που αναφέρθηκε παραπάνω ότι οι απόφοιτοι των γυμνασίων ήταν κατά πάντα ανώτεροι των αποφοίτων του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, ακόμη και στην παιδαγωγική κατάρτιση έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με τις εξελίξεις που ακολουθούν στα εκπαιδευτικά πράγματα των Σερρών. Η αναβάθμιση του ημιγυμνασίου, που είχε καταργήσει κατά το παρελθόν ο Μαρούλης, σε Γυμνάσιο επί γυμνασιαρχίας Ιωάννη Δέλλιου και κυρίως η αναγνώρισή του, το 1884, από το Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ως πλήρους γυμνασίου, ισότιμου με τα γυμνάσια του τότε ελληνικού κράτους, κάλυψε το έλλειμμα που προκάλεσε η αδυναμία του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης να παράγει αξιόλογους διδασκάλους. Η παραπάνω αναβάθμιση του Γυμνασίου προκάλεσε όπως ήταν φυσικό και το κλείσιμο των διδασκαλείων Μαρούλη, μιας και δεν υφίστατο πλέον λόγος ύπαρξής τους και ο αριθμός των μαθητών τους μειώθηκε σημαντικά. Η ανωτερότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης στα Διδασκαλεία Μαρούλη γινόταν αντιληπτή σε σύγκριση με την αποτυχία του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης. Όταν το Γυμνάσιο Σερρών κάλυψε με τους αποφοίτους του το κενό, το κλείσιμο των σχολείων του Μαρούλη ήλθε ως φυσική συνέπεια⁶⁸.

Ενδιαφέρον προκαλεί ο τρόπος καταγωγής των αποφοίτων του Γυμνασίου, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την εκδήλωση αποφοίτησης που πραγματοποιήθηκε στις 3 Ιουνίου του 1886. Από τους έντεκα μαθητές οι τέσσερις είναι μόνο Σερραίοι ή από την περιφέρεια Σερρών, ένας από το Μελένικο, ένας από το Νευροκόπι, ένας Ηπειρώτης και τέσσερις Τραπεζούντιοι⁶⁹. Στην ίδρυση και ανέγερση του Γυμνασίου μεγάλες προσπάθειες κατέβαλε ο γιατρός και λόγιος Αθανάσιος Εμμανουήλ⁷⁰.

Την εξέλιξη αυτή οφείλει το Γυμνάσιο στη διεύθυνση του Ιωάννη Δέλλιου. Δεν είναι τυχαίο ότι με την επιστροφή στις Σέρρες ο Δέλλιος συμμετείχε ενεργά στο προεδρείο του ΜΦΣΣ και συνέβαλε ίσως όσο κανείς άλλος

67. Α. Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 77. Βλέπε σχετικά και αρχιμ. Α. Νανάκη, «Κοινοτικές διενέξεις. Η διαμάχη στις Σέρρες (1891-1892)», *Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας* (Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου), Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 443-466.

68. *ΑΥΕ*, Πρόξ. Σερρών Ναπ. Μέτσοσ προς Πρόεδρο Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 38/8.3.1882.

69. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Σάββατο 12.7.1886/5130, σ. 3.

70. «Επαρχιακός Φάκελος», *Νεολόγος*, Τετάρτη 3.8.1894/7466, σ. 3.

στην παρακμή των σχολών Μαρούλη. Ο ίδιος ο γυμνασιάρχης Δέλλιος είχε αναλάβει από το 1883 τη διδασκαλία των παιδαγωγικών μαθημάτων στην ανώτερη τάξη του Γυμνασίου, όπου διδάσκονταν τρεις φορές την εβδομάδα γενική παιδαγωγική και κάθε Σάββατο πραγματοποιούνταν διδακτικές ασκήσεις καθώς αρκετοί μαθητές προετοιμάζονταν ως διδάσκαλοι για τα σχολεία της περιφέρειας. Η διδασκαλία των παιδαγωγικών μαθημάτων γινόταν με την προσθήκη επιπλέον πέντε ωρών την εβδομάδα στο υφιστάμενο πρόγραμμα. Κατά το σχολικό έτος 1883-1884, τέσσερις απόφοιτοι του Γυμνασίου ήταν έτοιμοι για να αναλάβουν την παραπάνω αποστολή και να διοριστούν ως διδάσκαλοι. Όσοι από αυτούς είχαν διατελέσει υπότροφοι υποχρεούνταν να απασχοληθούν ως δάσκαλοι τόσα έτη όσα υπήρξαν υπότροφοι. Σε ότι αφορούσε τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου, ενώ αυτή είχε φθάσει να διαθέτει 1338 σώματα βιβλίων σε νέα καταγραφή που πραγματοποιήσε ο καθηγητής Α. Φυλακτός αυτά ανέρχονταν μόλις σε 1060. Τα υπόλοιπα είχαν κλαπεί προκαλώντας απογοήτευση στους παράγοντες του Γυμνασίου, αλλά και τη θέληση να αποκαταστήσουν τη ζημιά⁷¹.

Σημαντικές επίσης είναι και οι πληροφορίες που μας δίνονται από τον πρόξενο Νικόλαο Φουντούλη σχετικά με την ποιότητα της εκπαίδευσης στο Γυμνάσιο Σερρών και κυρίως για τα μαθήματα που συμπληρωματικά λάμβαναν οι μαθητές της τελευταίας τάξης, καθώς και οι μαθητές του οικοτροφείου. Στο οικοτροφείο, οι μαθητές του Γυμνασίου παρακολουθούσαν μαθήματα οργανικής και εκκλησιαστικής μουσικής, τα τελευταία απαραίτητα, μιας και στα περισσότερα χωριά η θέση του διδασκάλου ταυτιζόταν με εκείνη του ιεροψάλτη, μαθήματα ιχνογραφίας⁷².

Το Ημερολόγιο της Ανατολής του 1886 με άρθρο του υπό τον τίτλο «Η επαρχία Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν» αναφέρει⁷³: *Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σερρών τὰ τῆς ἐκπαιδύσεως ἐν γένει εἰς εὐάρεστον εὐρίσκονται σημεῖον, κατὰ τὰ τελευταία δὲ ἰδίᾳ ἔτη ἐτελέσθησαν πρόοδοι πασιφανεῖς καὶ σπουδαῖαι καὶ ἀνεπτύχθη ζῆλος πολὺς πρὸς τὰ γράμματα.* Στις πληροφορίες που μας δίνονται αξιοσημείωτο είναι ότι στο οικοτροφείο του Γυμνασίου οι τρόφιμοι διδάσκονταν παιδαγωγικά μαθήματα και εκκλησιαστική μουσική. Σε σημείωση αναφέρεται ότι από δωδεκαετίας, δηλαδή από το 1874 λειτουργούν στην πόλη και τα ιδιωτικά σχολεία Δημητρίου Μαρούλη στα οποία φοιτούσαν περίπου 200 μαθητές και μαθήτριες αλλά και που κατά τη διάρκεια του έτους δι-

71. «Ιδιαίτεροι αλληλογραφίαι», *Νεολόγος*, Σάββατο 28.7.1884/4574, σ. 2. Για τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου, βλ. Π. Σαμσάρη, *ό.π.*, σσ. 398-400.

72. *ΑΥΕ*, Προξ. Σερρών Ν. Φουντούλης προς Πρόεδρο ΣΔΕΓ Κων/νο Παπαρηγόπουλο, Εκπαιδευτικός Προϋπολογισμός Ελληνικού Προξενείου Σερρών σχολικού έτους 1884-1885, 136/19.7.1884.

73. «Η επαρχία Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν», *Ημερολόγιον της Ανατολής 1886*, *Εν Κωνσταντινουπόλει* 1885, σσ. 159, 160.

αλύθηκαν. Σύμφωνα με δημοσίευμα για την «Εκπαιδευτική σημασία της Μακεδονίας» τα σχολεία αυτά ανέρχονταν σε τέσσερα τον αριθμό με 200 μαθητές, εκατό περίπου λιγότερους από την προηγούμενη σχολική χρονιά. Το Διδασκαλείο Μαρούλη αριθμούσε 35 μόνο μαθητές εκ των οποίων μόνο πέντε ή οκτώ παρακολούθησαν έως το τέλος της σχολικής χρονιάς ενώ οι υπόλοιποι εγκατέλειψαν⁷⁴.

Την ίδια σχεδόν εξέλιξη και πρόοδο συναντούμε και στο Παρθεναγωγείο. Το 1884 η ανώτερη τάξη του παρθεναγωγείου Σερρών αντιστοιχούσε με τη δεύτερη τάξη του Γυμνασίου και οι απόφοιτες προορίζονταν να εργαστούν ως δασκάλες σε κατώτερα παρθεναγωγεία της ευρύτερης περιοχής. Σε όλη τη διάρκεια της χρονιάς οι μαθήτριες της ανώτερης τάξης, επτά στον αριθμό, κάνανε πρακτική στο νηπιαγωγείο υπό την επίβλεψη της νηπιαγωγού Α. Βόγια. Στο τέλος του σχολικού έτους μετά από σχετικές εξετάσεις ενώπιον ειδικής επιτροπής παίρνανε σχετικό δίπλωμα⁷⁵.

Μεγάλο πλήγμα στα εκπαιδευτικά πράγματα των Σερρών προκάλεσε το 1886 η απόφαση της Οθωμανικής Κυβέρνησης για την επιβολή του φόρου επιτηδεύματος και στους διδασκάλους. Πολλοί διδάσκαλοι των Σερρών επιθυμώντας να αναχωρήσουν από την πόλη για να προσληφθούν κάπου αλλού ζήτησαν την έκδοση των απαιτούμενων εγγράφων (τεσκερέδων). Το αρμόδιο γραφείο τους απάντησε ότι για την έκδοση των τεσκερέδων έπρεπε πρώτα να καταβάλουν φόρο επιτηδεύματος γεγονός αντίθετο με τα έως τότε ισχύοντα. Στις αντιδράσεις των δασκάλων και στην παρατήρηση ότι ο φόρος είναι γι' αυτούς υψηλός το αρμόδιο γραφείο τους απάντησε ότι τα ποσά εξάλλου θα τα πληρώσουν γνωστοί κτηματίες και έμποροι υπονοώντας τους υπευθύνους των εκπαιδευτικών πραγμάτων⁷⁶.

Η Λυδία Παπαδάκη αναφέρει ότι το 1884 ο Μαρούλης κάτω από την πίεση των εξελίξεων τόσο στο εκπαιδευτικό πεδίο όσο και στην κοινωνία των Σερρών αναγκάστηκε να κλείσει τα σχολεία του και να φύγει στην Αθήνα⁷⁷. Ωστόσο τα τέσσερα σχολεία του Δ. Μαρούλη λειτούργησαν και κατά το 1885, ενώ ο ίδιος παρέμενε στις Σέρρες, όπως φαίνεται μέσα από ένα περιστατικό απαγωγής. Ο Δ. Μαρούλης φέρεται ως ιδιοκτήτης μύλου που απείχε $\frac{3}{4}$ της ώρας από τις Σέρρες. Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1885 δώδεκα ληστές εισέβαλαν στο μύλο αναζητώντας τον ίδιο τον Μαρούλη, μη βρίσκοντάς τον όμως απήγαγαν τον επί μισθώ μυλωνά Χριστόφορο, αρτοποιό των Σερρών, ένα τουρκαλβανό φύλακα και δύο εργάτες, ζητώντας από τον Μαρούλη ως λύτρα 3.000 λίρες με την απειλή ότι ειδάλλως θα κατέστρεφαν το μύλο του⁷⁸. Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο ποσό των λύτρων που ζητού-

74. «Εκπαιδευτική σημασία Μακεδονίας», *Νεολόγος*, Τετάρτη 24.7.1885/4861, σ. 3.

75. «Ιδιαίτεροι αλληλογραφίαι», *Νεολόγος*, Σάββατο 28.7.1884/4574, σ. 2.

76. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Τρίτη 22.7.1886/5138, σ. 2.

77. Α. Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 76.

78. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Τετάρτη 25.9.1885/4912, σ. 2.

σαν οι απαγωγείς γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Μαρούλης κατείχε αξιολογη περιουσία σε αντίθεση ίσως με τις αναφορές για μια ζωή γεμάτη στερήσεις. Ίσως το γεγονός αυτό του εκβιασμού να λειτούργησε προσθετικά στην παρακμή των σχολείων του και να οδήγησε τον Μαρούλη στην απόφαση να φύγει στην Αθήνα, όπου και πέθανε λίγα χρόνια μετά το 1891. Σώζεται επικήδειος μαθητή του, τον Ιούλιο του 1891, στον οποίο εξυμνούνται οι αρετές και οι αγώνες που έδωσε αλλά και οι δυσκολίες που πέρασε και οι πικρίες και οι στερήσεις που δοκίμασε⁷⁹.

Μέχρι σήμερα είχαμε την άποψη ότι ο ΜΦΣΣ διαλύθηκε ή αδράνησε κατά το 1885. Δεν είναι γνωστό πώς προέκυψε αυτή η άποψη. Ίσως λόγω έλλειψης ειδήσεων από την εποχή αυτή σχετικά με το Σύλλογο. Ο Κυριάκος Μπονίδης αναφέρει την οριστική διάλυση του σωματείου κατά το 1885⁸⁰. Ωστόσο από δύο νεότερες ειδήσεις που έχουμε σχηματίζουμε την άποψη ότι ο Σύλλογος λειτουργούσε τουλάχιστον ως το 1887. Η πρώτη είδηση μας πληροφορεί ότι στις 29 Μαΐου του 1885, την ημέρα της Πεντηκοστής, πραγματοποιήθηκε η Επέτειος και η λογοδοσία του Συλλόγου καθώς και αρχαιρεσίες για την εκλογή νέου προεδρείου⁸¹.

Στην τελευταία αυτή γνωστή λογοδοσία προτάθηκε από το γυμνασιάρχη Ι. Δέλλιο η συνεννόηση με τη φιλόμουση αδελφότητα «Ουρανία» για τον από κοινού καταρτισμό αναγνωστηρίου, ανταξίου της πόλης, γιατί το μοναδικό από την αδελφότητα αυτή συντηρούμενο, λόγω έλλειψης πόρων κινδύνευε να διαλυθεί⁸². Επίσης μαθαίνουμε ότι ο Σύλλογος κατείχε βιβλι-

79. Εις μαθητής, «Δημήτριος Μαρούλης», *Νεολόγος*, Τετάρτη 25.7.1891/6601, σ. 3.

80. Κ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς...*, σσ. 65 και 92.

81. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Παρασκευή 31.5.1885/4816, σ. 2.

Εξελέγησαν δέ παμψηφεί πρόεδρος μέν ο κ. Β. Σταμούλης, αντιπρόεδρος δέ ο κ. Ν. Ιωαννίδης, γενικός γραμματεύς ο κ. Τσικόπουλος, ειδικός ο κ. Β. Δημητριάδης, βιβλιοφύλαξ ο κ. Ν. Κουμπίδης και σύμβουλοι οί κκ. Ε. Σαρρής, Ν. Τικόπουλος και Π. Λόγης. Πλήν τών δύο τελευταίων οί λοιποί και κατά τό λήξαν ἤδη ἔτος ἀπετέλουν τό τοῦ Συλλόγου προεδρεῖον. Μετ' ἄλλους ψυχῆς παρετήρησεν ὁ γεν. γραμματεύς ἐν τῇ αὐτοῦ ἀναγνωσθείσῃ λογοδοσίᾳ, ὅτι ὅσω δυστυχῶς αἱ ἠθικαί και πνευματικαί ἀνάγκαι τῆς πατρίδος ἀυξάνουσι, τοσοῦτω ἔδει νά ἐκτιμηθῶσιν αὐται δεόντως ὑπό τῶν δυναμένων νά σπεύσωσι πρὸς ἀρωγῆν σωματείου ὅπερ τήν σύστασιν αὐτοῦ ἀπό δεκαπενταετίαν ἀκριβῶς ἐπεδίωξε και ὑποστηρίζει διά πάσης θυσίας ἄτε προσηκόντως ἐκτιμήσαν τάς κρισίμους περιστάσεις και τάς ὁμολογουμένας ἀνάγκας τοῦ τόπου. Μεθ' ὅλην ἐν τούτοις τήν τῶν μέσων ἀνεπάρκειαν ὁ Σύλλογος και ἐφέτος ἠδυνήθη νά μετρήσῃ εἰς τό ταμεῖον τῶν τῆς πόλεως ἐκπαιδευτηρίων τήν ἀπό ἐτῶν παρεχομένην τεσσαρακοντάλιρον συνδρομήν και συντηρήσῃ ἐν Σέρραις πέντε ὑποτρόφους...

Τον ίδιο μήνα οι Β. Σταμούλης και Δ. Χατζηδήμου εξελέγησαν μέλη, εκ των χριστιανών, του Πρωτοδικείου Σερρών.

82. Για τα Αναγνωστήρια του ΜΦΣΣ και της αδελφότητας «Ουρανία», βλ. Π. Σαμσάρη, *ό.π.*, σσ. 403, 404. Για την αδελφότητα «Ουρανία», βλ. επίσης στο Γ. Αψηλίδη, «Αδελφότητες και αδελφάτα στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα», *Σίρις* 4 (1994) 115-116.

οθήκη με δύο χιλιάδες περίπου τόμους σπάνιους και πολύτιμους όσους περίπου είχε και η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου⁸³. Και οι δύο βιβλιοθήκες διέτρεχαν μεγάλο κίνδυνο καταστροφής από πυρκαγιά γι' αυτό προτάθηκε η κατασκευή λίθινου κτηρίου όπου με την συνένωση των δύο προαναφερθεισών βιβλιοθηκών *αί Σέρραι θά ἐκέκτηντο σπουδαίαν βιβλιοθήκην, ἥτις τότε θ' ἀπέβαινεν ὄντως «θησαυρός ἰαμάτων ψυχῆς»*⁸⁴.

Η δεύτερη είδηση μας πληροφορεί ότι η ελληνική κοινότητα Άνω Τζουμαγιάς τον Οκτώβριο του 1887 με επιστολή της, παρακλητική αίτηση, όπως αναφέρεται, ζητά από τον ΜΦΣΣ διδάσκαλο *χάριν τῆς μορφώσεως τῶν τέκνων αὐτῶν διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας*. Την είδηση λαμβάνουμε από δημοσίευμα του Νεολόγου όπου ο συντάκτης σχολιάζει ως εξής: *πιστεύομεν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Σύλλογος (ΜΦΣΣ) θέλει εὐαρεστηθῆ ἢ λάβῃ ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν εἰρημένην αἴτησιν τῶν φιλομούσων καὶ ἀκραιφνῆ τὴν φιλοπατρία ἐχόντων κατοίκων, ὧν προεξάρχει ὁ ἐξ Ἰωαννίνων καταγόμενος κ. Γεώργιος Δόνος...* Ο ΜΦΣΣ ικανοποίησε το αίτημα των Ελλήνων της Άνω Τζουμαγιάς αποστέλλοντας ως διδάσκαλο εκεί τον πρώην διδάσκαλο του Πετριτσίου Νικόλαο Ταπεινό⁸⁵.

Μετά την αδρανοποίηση⁸⁶ του ΜΦΣΣ, τα έξοδα της λειτουργίας των σχολείων καλύπτονταν σε μεγάλο βαθμό από την ετήσια χορηγία του ΣΔΕΓ, καθώς και των αγιασμών που πραγματοποιούνταν στην πόλη και στα περίχωρα. Ιδιαίτερη ήταν και η συμβολή της τοπικής Εκκλησίας. Κατά το 1894 η Εφορεία των εκπαιδευτικών καταστημάτων Σερρών διαχειριζόταν οικονομικά το ναό των Μεγάλων Ταξιαρχών⁸⁷.

Ο σχολιαστής του Νεολόγου αναφερόμενος στον ΜΦΣΣ το 1884 συμπεραίνει ότι ο θεσμός τω συλλόγων *οὐ σμικρόν ὠφέλησεν ἀναρριπίσας εἰς βαθμὸν μέγαν τὸ τῆς φιλομουσίας καὶ φιλοπατρίας αἴσθημα...* . Ωστόσο παραδέχεται ότι υπήρξαν σύλλογοι οι οποίοι ελάχιστα ωφέλησαν και κυρίως έβλαψαν λόγω των ερίδων και των μικροφιλοτιμιών, γιατί το *autant de têtes autant d'opinions* (όσα κεφάλια τόσες γνώμες) είναι πατροπαράδοτο στους Έλληνες. Κατά το σχολιαστή ο συρμός των Συλλόγων παρήλθε. Ωστόσο αναρωτιέται εάν μαζί με το συρμό εξέλιπαν και οι σπουδαίοι

83. Σε ότι αφορά τη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου, ενώ αυτή είχε φθάσει να διαθέτει 1338 σώματα βιβλίων, σε νέα καταγραφή που πραγματοποίησε ο καθηγητής Α. Φυλακτός αυτά ανέρχονταν μόλις σε 1060. Τα υπόλοιπα είχαν κλαπεί προκαλώντας απογοήτευση στους παράγοντες του Γυμνασίου αλλά και θέληση ώστε να αποκαταστήσουν τη ζημία («Ιδιαίτεροι αλληλογραφίαι», *Νεολόγος*, 28.7.1884/4574, σ. 2).

84. «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, Τετάρτη 29.5.1885/4814, σ. 2.

85. «Εκ των Επαρχιών», *Νεολόγος*, Τετάρτη 4.11.1887/5518, σ. 3.

86. Σαν όρος θεωρώ ότι είναι προτιμότερος από τη «διάλυση» του Συλλόγου για την οποία, έως τώρα, δεν έχουμε μαρτυρίες.

87. «Επαρχιακός φάκελος», *Νεολόγος*, Πέμπτη 6.10.1894/7537, σ. 3, Παρασκευή 28.10.1894/7555, σ. 2 και Πέμπτη 24.11.1894/7576, σ. 2.

λόγοι της ίδρυσης των Συλλόγων. Διαπιστώνει για τον ΜΦΣΣ ότι αυτός δεν βρισκόταν στην ακμή του, ακολουθώντας την, με ελάχιστες εξαιρέσεις, πορεία των αντίστοιχων συλλόγων, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που καταβάλουν τα μέλη. Παρατηρεί επίσης πως ενώ γενικά οι Σερραίοι εμφανίζονται ως φιλόμουσοι και φιλοπάτριδες εντούτοις πολλοί δεν συμμετείχαν ή έπαψαν να συμμετέχουν στο έργο του Συλλόγου. Υπονοείται ότι και αυτοί είχαν τους λόγους τους της αποχής τους. Έτσι, εξηγείται η αδυναμία δραστηριότητας κατά τα τελευταία χρόνια και ο πολύ στενός κύκλος εργασιών του Συλλόγου που περιορίστηκε σε μια μικρή και μόνο οικονομική βοήθεια προς το Ταμείο των Εκπαιδευτηρίων της πόλης. Ο σχολιαστής τελικά αναρωτιέται: *Δέν έπρεπεν ἄρά γε πάντες οἱ Σερραῖοι, οἱ ἄλλως ἐν πλήρει ὁμονοίᾳ καί ἀδελφικῇ πρός ἀλλήλους ἀγάπῃ διατελοῦντες, νά συσσωματωθῶσιν ὡς τέκνα τῆς αὐτῆς πατρίδος, ἀρίζηλον καί τοῖς ἐν τοῖς πέριξ παρέχοντες οὕτω παράδειγμα καί αφορμῆν, καί ἔχοντες καί τήν τῶν ὁμογενῶν συνδρομῆν, ἥτις ἀφεύκτως πλουσία τότε χορηγηθῆσεται αὐτοῖς οὕτως ἐργαζομένοις, νά τρέφωσι καί νά ποτίζωσι ἐκ τῶν ἐνόντων τοὺς λιμώττοντας καί διψῶντας ἑλληνικῆς παιδείσεως καί μαθήσεως ἀδελφούς ἡμῶν τόν ἔσχατον κινδυνεύοντας κίνδυνον; ... Μήτοι δύναται τις νά ἰσχυρισθῆ ὅτι οὐδεμία χρεία τοιούτου Συλλόγου, ἢ ὅτι ἡ ἐκ τοιούτου Συλλόγου ὠφέλεια ἀναξία ἐστὶ λόγου; Πόσον ἀληθῶς θά ἠγάλλετο ἡ καρδιά πάντων εἰ ἐν Σέρραις, τῇ σπουδαιοτάτῃ ταύτῃ πόλει τῆς Μακεδονίας, ὑπῆρξε φιλεκπαιδευτικόν σωματεῖον ἀντάξιον τῶν περιστάσεων καί τῶν καιρῶν; Οὐ μόνον οὐδαμῶς ἐξέλιπον οἱ λόγοι οἱ προκαλέσαντες τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἐνταῦθα Συλλόγου, ἀλλά τοῦναντίον ὀσημέραι μᾶλλον ἐπέιγοντες καί σπουδαιότεροι ἀποβαίνουσι καί τὴν προαγωγὴν αὐτοῦ ἐπιτακτικώτερον ἀπαιτοῦσι...⁸⁸.*

Παρά τις προσπάθειες ο Σύλλογος δεν άντεξε, ακολούθησε τη φυσική κι αυτός φθορά, εξάλλου είχε νοσήσει αρκετές φορές. Νέοι σύλλογοι και αδελφότητες τόσο στις Σέρρες όσο και στην περιφέρεια ανέλαβαν το σπουδαίο έργο του.

88. «Ιδιαίτεροι αλληλογραφίαι», *Νεολόγος*, Τρίτη 5.6.1884/4529, σσ. 2, 3.

ABSTRACT

IOANNIS T. BAKAS

EDUCATIONAL ISSUES IN SERRES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: THE MACEDONIAN EDUCATIONAL ASSOCIATION OF SERRES AND ITS OPERATIONAL PROBLEMS

Education plays an important part in an examination of the history of the Greek communities at the end of the 19th century as it is connected with the social milieu and the conflicts of the social groups and, naturally, with the national rivalry among the Balkan states. This paper is motivated by the need to investigate the role of education in the town and the society of Serres mainly in the final thirty years of the 19th century. The geographical limitation does prevent an understanding of the role of Greek education in all the Ottoman provinces, nor of the difficulties involved in its development from area to area.

An important provincial centre in the Ottoman Empire, with a compact Greek population, Serres attracted the interest of Greek policy, which sought, by forging closer ties with the social and ecclesiastical representatives, to better address local educational needs and promote Greek education. The town aspired to become the focal point for education all over Macedonia, Epiros, and Eastern Rumelia. The work of the Macedonian Educational Association of Serres was carried out with this purpose in mind. However, these goals were not easy to achieve and the problems that emerged left their mark on the educational situation in the town. The ecclesiastical, communal, corporate, or private basis on which the schools operated was a constant source of problems, while efforts to bring education under a central co-ordinating body failed. The Greeks of Serres used their prosperity to build splendid institutes and schools; but at the same time new social forces within these new foundations demanded a say in their administration. Discord naturally broke out within the community and the educational sector was inevitably involved. The confrontations appeared within the Macedonian Educational Association and evolved into the so-called Maroulis question. Later on, under the prelicity of Konstandinos Vafidis, they spread into all the Greek community's spheres of activity, creating a communal, ecclesiastical and educational issue that bedevilled the town until the beginning of the 20th century.

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9